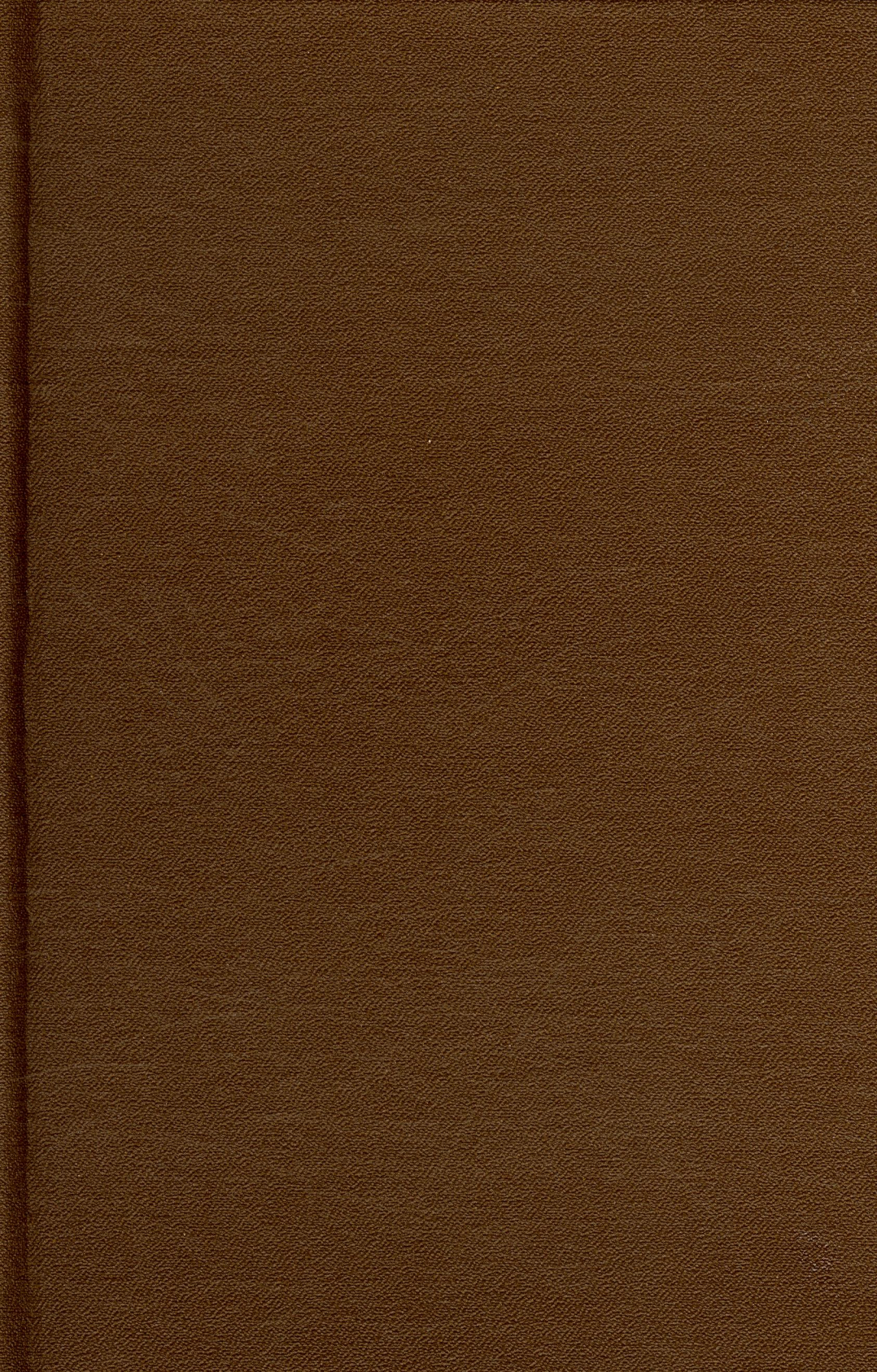
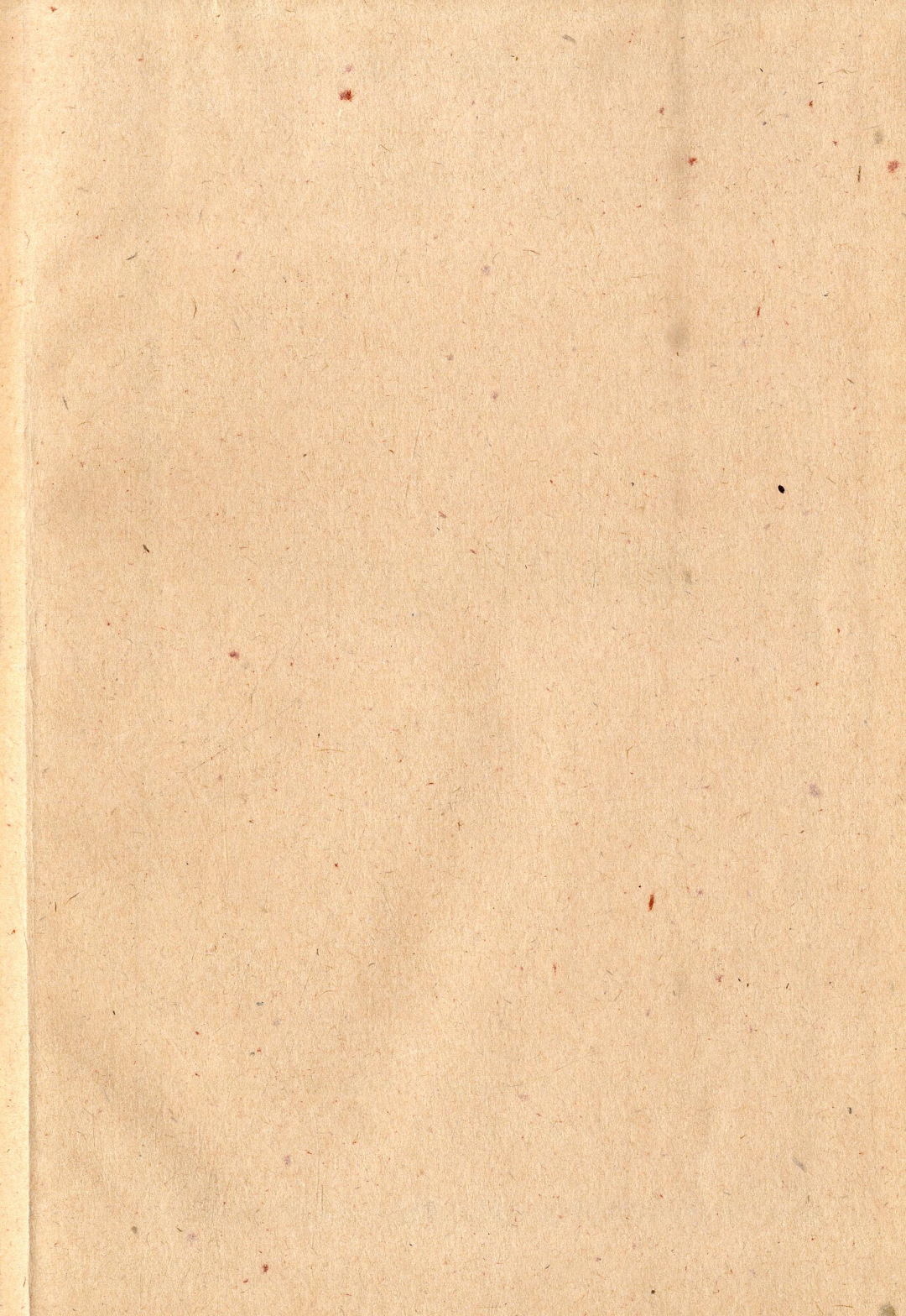
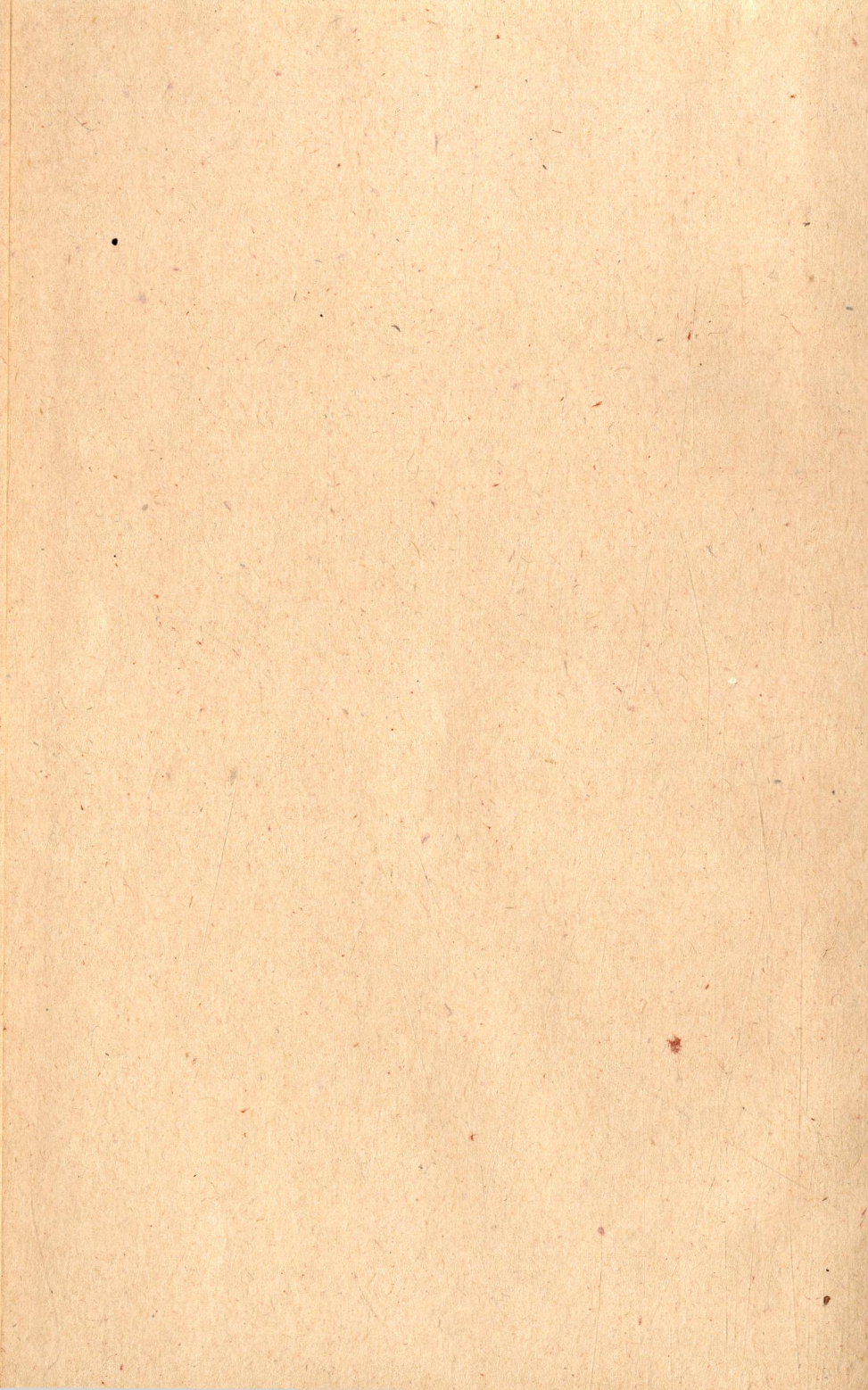

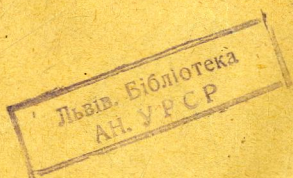
554

38298

Ген. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО.

СПОМИНИ

1930.

*Надійшло 11.05.30
803*

Накладом
УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
У ЛЬВОВІ.

8958c

06 10 38298
Ген. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО.

Львів. Бібліотека
АН УРСР

нак. л. 081
у 27 (17)
СПОМИНИ

1930.

Накладом
УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
У ЛЬВОВІ.

T3(2) 331/6-314, 013

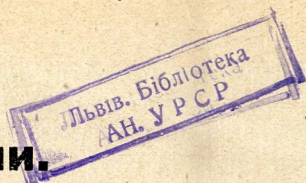
435(2)712.242

Львівська державна
наукова бібліотека

№

4497

Ген. М. Омелянович-Павленко.

СПОМИНИ.

(На Катеринославщині. Національна праця в 1917. VIII-XII місяців.)

Часи Тернопільського наступу (літо 1917.) я перебував у VII. армії на чолі Лейб-Гвардії Гренадерського полку. Відомі широкому загалові своєю діяльністю в Добр-Армії, — Кутєпов і Слащов, були також тоді командірами полків: перший — Преображенського, а другий — здається, Павловського; я добре собі пригадую, що в ролі тимчасового командіра бригади, мені прийшлося робити зізнання у Павловців — там я його й бачив.

Згідно з мандатом Главковерха Брусілова, а пізніше й за згодою 7-ої армії, я був уповажнений до українізації полку гвардії-гренадерів. Певні кроки мої в цьому напрямку дуже вороже стрінула старшина цього полку; очевидно були пороблені й певні доноси в Головну Кватиру, бо цілком для мене несподівано, на мене насунулася ревізія Головної Ставки; проте генерал, якому доручена була ця ревізія, віднісся до справ совісно — його вислід був такий, що „коли б усі полки були в такому доброму стані, то за армію можна було-б бути спокійним”. Дійсно Гв. Гренадерів (були ще гренадери армейські) не можна було пізнати; — з розбещеної частини, — що відмовилася вийти на перегляд Керенського — повстала знову боева частина; страшна прірва між офіцерами й солдатами була, коли не засипана зовсім, то бодай ґрунтовно полатана — частина вчилася, маневрувала й взагалі відроджувала свої славні боеві чесноти.

Очевидно, що до такого хорого організму, яким став полк після „праці” відомого Дзевольтовського, я не міг підійти з засобами нормальними. Треба було зовсім іншого підходу до діла; ці засоби не були зрозумілими для старшин — через це й непорозуміння, а пізніше доноси... В тій поважній обстановці, в якій мені приходилося розпочинати працю в полку, треба було на щось спертися. Після моєї аналізи, позитивними моментами могли бути лише момент національний та відродження в полку пошани до минулих боєвих традицій полку. — На цих двох моментах мені пощастило за якийсь місяць привести полк до порядку, тоді як цього не пощастило зробити ні мійому попередникові, генералові Ш...., — ні наступному командірови, дуже солідному полковникови М... Першого переміг штаб. капітан Дзевольтовський*), а другого Євгенія Бош-жидівка. Значно пізніше,

*) Пізніше оден із видних діячів Совітів.

підчас мого перебування в Києві в ролі кандидати на посаду Начальника всіх військових шкіл України, до мене прийшла делегація лейб-Гренадерів на чолі зі своїм командуючим полком, просячи моєї протекції перед Українським Урядом, щоб рештку старшини полка з регаліями та знаменем перепущено на Дін. Моє прохання задоволено й я радий був Гренадерам патріотам своєї батьківщини — зробити цю малу послугу. При цій нагоді ми обмінялися спогадами про минуле — і я мав сатисфакцію вислухати вже більше справедливую й безсторонню критику моєї діяльності на чолі цього багатого боевими традиціями, але знищеного демагогією полку. Мені не прийшлося бути довго на фронті; серйозні розрухи в запіллі — висунули на чергу питання про підсилення командних кадрів у запіллі командуючими з фронту, отже на Катеринославську Округу, за згодою з військовим Секретаріатом висунено мою кандидатуру. Мене особисто вже довгий час тягнуло до більш означеної національної, в військовій галузі, праці. — Опинитися на Катеринославщині, на дідівщині Запорожців, на чолі Катеринославщині Округи, а разом стати вже безпосередньо до організаційної праці в національному дусі, якраз відповідало моїм тодішнім мріям і через це я радо дав свою згоду.

Коли трійка гренадирських коней несла мене в запілля другої Гвардійської дивізії, я пригадав собі свій приїзд до полку та свою першу візиту до Командуючого Корпусу, генерала Май-Маєвського, цього фаворита революції. На мою доповідь генералові, що певно мені не прийдеться довго бути на чолі гренадерів на фронті, бо мені відомо, що генерал Брусілов зняв питання про призначення мене знов на посаду начальника групи військових старшинських шкіл, — цей черевань тяжко віддихнув, трохи посопів, а потім вирік: „Ну, я боюсь, як би етот дебют Вам не вишел боком. — Ви знаєте, в какое осіное гнездо ви попадаєте”? Я відповів, що Командуючий армією, генерал Ерделі та його Начальник штабу, генерал Геруа, трохи поінформовані про мою службову кар'єру та мою попередню службу — вони вірять, що мені пощастить виконати й цю дразливу місію. Він нічого не відповів, але з його фізіономії я бачив, що солідної підстави для моєї місії він не бачив. Два місяці я перебував у гренадерів. Багато пережито в обстановці надто скомплікованій, коли з метою відродження боездатности військ політичні провідники кидалися в різні боки, — то видавали прикази відновлення кари на смерть, то її касували; то підтримували військових командирів, то навпаки — змінювали їх і тим підривали їх авторитет; — в цих обставинах знайти позитивну творчу лінію було не легко; командири від „как прикажете” звичайно банкрутували. При моєму прощальному рапорті генерал Май-Маєвський примушений був признатися, що „дебют” мій вийшов уже не зовсім поганий. Проте зазначу,

що з кожною хвилиною, як коні посували мене в глибину за-
пілля, почував, що якийсь великий тягар спадав із моїх
пліч, я почав дихати вільніше й навіть крадькома від гре-
надера відійшов, став і перехрестився, бо дійсно було з чо-
го тішитися.

I.

*(Одеса. Українізація й большевизація; осінь 1917; пере-
ходова доба. Катеринослав, губерніяльна Рада і провідники
укр. руху. Військова праця. Око Совіта. Виступ Корнілова).*

В Одесі, в місті осідку Штабу Одеської Округи, я зму-
шений був зупинитися для отримання відповідних інструкцій
від Штабу Округи і крім того там-же була й українська
централь для ромунського фронту та Одеської військової
Округи. Я сподівався від неї одержати так необхідні мені
інформації, бо підчас перебування на фронті був цілком від-
тятий; мене осолово цікавили поступи національної револю-
ції та інші ближчі перспективи. Начальник Штабу, генерал
Маркс, який на революційній мові називався „червоним ге-
нералом”, знав мене особисто по минулій службі в одному
гвард. полку. Ми були навіть камадами. Поступовець свої-
ми особистими переконаннями, він одначе не міг іти сліпо
ні за „Румчеродом”, в якому „совітські” впливи були яскра-
во домінуючі, ні за українськими політичними угрупованнями,
які помалу, але певно йшли до приєднання Округи до Украї-
ни. Така позиція генерала не задовольняла ні ту, ні другу
із впливових уже на той час політичних течій, а через те
з кожним місяцем питома вага його, як Начальника Штабу
Округа, все зменшувалася; проте в серпні 1917. року з ним
усе ще рахувалися, без його участі не обходилося жадних
зборів. Штаб усе був тим бджільником, куди сходилися всі
для одержання інструкцій, хоч потрохи нишком шукали вже
йому заступника. Сотник Вербецький, що був відпоручником
Національної Краєвої Ради при Штабі Округи, поінформував
мене, що моє призначення зроблено під впливом українських
кругів, але й сам генерал Маркс, як „старий Волинець”, під-
тримував мою кандидатуру. Українці мали надію, що мені
вдасться українізувати залог Катеринославщини, а з тим
скласти й певні передумовини для приєднання Катеринослав-
щини до України.

Загальні мої вражіння від перебування в Одесі були
невеселі. Фактично повна відсутність влади; Округа пере-
жила добу, так добре відому всім мешканцям великих
і малих міст, що знаменувала настилення нової влади — не
знали лише, хто буде спадкоємцем Тимчас. Правительства, —
Українці чи Совіти? На мій погляд Українці, навіть в цьому
інтернаціональному місті, мали більше виглядів на успіх, але,
чи пощастить їм утриматися, це було питання. Ставлячи со-
бі на чергу це питання, я відвідав наш Гайдамацький Кіш

полковника Сахна-Устимовича, говорив з ним, цікавився всілякими моментами з життя Коша, виявив, що тертя й перешкоди були сильні, що в своїй організаційній праці вони топталися на місці; у мене не лишилося вражіння, щоби Кіш був уже сформованою частиною, над ним ще треба було багато працювати, бракувало головно досвідченої, звиклої збиратися в організаційних питаннях старшини.

В Одесі „українізація” запасних полків ішла поруч із „большивизацією”, й не відомо було ще, хто подужає. Нарешті прийшла з Петербурга офіційна згода на моє призначення і я виїхав до Катеринослава, де сподівався вже цілком певно знайти вихід усім моїм почуттям старшини — нащадка старшини Дунайського козачого війська. Треба-ж було статися так, що й на Катеринославщину я попадаю в момент перерви політичного активізму. Провідники губернії могли спертися в своїй національній праці на наше село та на збірники селянських мас у містах — на запасні частини; при початках революції на Катеринославщині переведено чимало й доброї праці по касарнях, але славнозвісний наступ Керенського вибрав із Катеринославщини на фронт усе, що було сильного й здібного бути творчим матеріалом у накопичених й розбурханих агітацією масах солдатні. „Касарня” почувши свою силу, рішила не здавати своїх позицій, а вони були нескладні: війна потрібна буржуям — на земній кулі всі рівні, а через те офіцери наші товариші — ми проливаємо кров(?!), а через це маємо бути добре забезпечені, а до того ще треба додати, тисячі всіляких претенсій характеру персонального: я воював 2 роки, а такий-то рік і т. д.... Всі хотіли прав тоді, як навіть сама згадка за обов'язки, викликали сильний протест — це була на революційній мові — „реакція”.

Мій попередник, генерал Вигрон — Начальник Залоги, змушений був просити про демісію, бо його правові погляди не могли принатуритися до нових умовин. Життя наказувало бути гнучким, уважливим до найменших революційних проявів, в тому хаосі вимагалось вміння знаходити моменти позитивні, всіма силами змагатися зробити з них певні точки опори для своєї діяльності. Хто не був на це приготований той в умовинах революційних був банкрут — тому нічого не лишилося, як податися у відставку, — так і робили чесніші. Правда був іще вихід: плисти за водою — грати на найнижчих почуттях солдатні (не вояків). Цей останній шлях вибирав звичайно старшинський намул і тим робив каїнове діло й для елементів позитивних.

Ледве оговтавшись на своєму новому полі діяльності, я розпочав шукати дороги і до нших національних кругів. Це було не так легко, бо не було на той час жадного українського клубу, лише в одній крамничці мені сказали що Головою Ради є адвокат Шкамарда. От я й рішив удатися до нього. Мені пощастило знайти його в себе вдома при спокій-

ній домашній праці. Шкамарда прийняв мене дуже радо, але що до української справи, то тут він певно вже добре попікся, бо був повний песиміст, проте обіцяв мене запросити на майбутнє засідання Губерніяльної Національної Ради. Чекав я на це засідання тижнів 4-5, в той час поробив декілька знайомостей з українськими старшинами залоги: вони були хоч зовсім молоді, але з запалом та енергією — привіща деяких собі пригадую — то були поручник, чи штабс-капітан С. Єфремів, його брат — поручник Олександр, підпоручник Саква, Миколаєнко й інші.

Оглянув я й мої „війська” — картина була ще гіршою, ніж в Одесі: з усієї маси трохи краще репрезентувався батальон Юрієвських кавалерів та запасні кадри кінноти; старшини в місті було багато й була вона зорганізована в Союзі із політичним напрямком частинно „Временного Правительства”, а частинно „Корніловського”. До української справи члени Союзу ставилися здебільшого безсторонньо. Мої найближчі помішники були в більшості вже „перезрілі” полковники й підполковники, сильно перевтомлені від щоденної боротьби з демагогією, й реагували на життя лише в тій мірі, щоб якось самим вилізти з тої завірюхи, в яку вони, мимо їх власного бажання, час від часу встраювали.

Переді мною встало питання: на кого спертися? Вирішення цього питання я відклав на пізніше і поставив його в залежності від моєї майбутньої зустрічі з українськими провідниками. На черговому засіданні з членами Губерніяльної Ради, я мав надію ввійти з ними в сталу стичність.

Врешті з початком жовтня відбулися, так довго мною очікувані, збори Губерніяльної Ради. Вони були й численні й досить політично солідно представлені, бо всі тодішні активні (а рахуватися приходиться лише з елементом активним), течії були представлені сильно й через те висловлювалися авторитетно: Феденко й Романченко представляли партію с. д., Коробчанський, проф. Федорів, С. Бачинський, Усик-Базилевський — партію с. р. Партія с. ф.—ів була представлена Ф. Єфремовим.

Тут я вперше також побачився з такими видатними, кожен у своїй галузі, діячами Катеринославщини, як проф. Біднов, маляр Магалецький, педагог Вировий, інженір Труба (пошта й телеграф), Синявський... Підчас усієї дальшої моєї служби Україні мені приходилося дуже часто спотикатися з цими особами, що здебільшого відгравали видну роль і в бігу революційних подій. Деякі з них навіть і по сьогодні є моїми приятелями. Більшість із них належать до тих унікумів на нашій українській ниві, які здатні шанувати й інші політичні погляди, здатні підпорядкуватися, здібні на офіру, на подвиг. Властиво кажучи, збори Губерніяльної Ради Катеринославщини були взагалі першими політичними збо-

рами, де мені прийшлося взяти особисту відповідальність і значну участь.

По відкритті зборів, після деяких питань інформаційного характеру — голова адв. Шкамарда уділяє слово мені й ось на трибуні Полковник Гвардії (моє призначення генералом через революційні події запізнилося й переведене в життя при гетьманаті). Я ставлю собі завданням ударом по національному моменту добитися відслонення з боку різних угруповань їх позицій: а саме, як далеко вони мають намір іти в національному питанню й якими ресурсами вони disponують і т. д.

Мою промову, висловлену військовим темпом зустріну-ли довго не стихаючи оплески й тим морально апробовано. Лишилася друга частина справи — ресурси. Після мене, по черзі говорили заступники майже всіх груп і організацій. Була повна одностайність, стверджували, що треба продовжувати діло з новим напруженням. Романченко закінчує свою промову висловом: „Нам кинуту рукавички — ми її підіймаємо”.

Цим засіданням між мною, як Начальником Залоги, й членами Ради, був усталений контакт, який не переривався аж до мого відїзду до Київа. Цей контакт був для мене дуже цінним і ступнево перейшов у дружню, інтимну військово-політичну співпрацю. Я абсолютно не втручався в царину політичну. Моїм змаганням було дати губерніяльний Раді до розпорядимости збройний апарат, на який вона могла-б, коли буде треба, спертися, в своїм поході по здобутки нових політичних позицій. Часто й вночі з'являлися до мене представники партій від Ради з тою чи іншою інформацією, порадою, чи пересторогою. Особливо часто відвідував мене „огненний” С. Р. Мені він надзвичайно подобався, — всяким ускладненням він захоплювався — видно, що він був з природи спортсмен; підчас студіювання обстановки він подавав надзвичайно влучні вказівки, йому я маю завдячувати й більше розуміння тодішньої скомплікованої ситуації.

Крім цих національних чинників мені прийшлося мати діло й з комісарем Тимч. Правительства, шт. капітаном артилерії Лоським, фігурою мало виразною, який все намагався ще спасти в губернії престиж Тимч. Правительства. Нерозумно відбували ми в нього довгі засідання, які не мали жадного практичного значіння, бо „Совіти”, (куди як філії входили й наші групи) паралізували всі його заходи, якщо вони не були їм по дорозі, а це останнє було дуже рідким з огляду на істотне розходження в поглядах на зміст і призначення революційного руху.

Мій плян був - зорганізувати хоч невеликі, але дійсні військові частини, які могли-б запалитися національною ідеєю і в усіх майбутніх виступах бути точкою опори для наших організацій вільного козацтва, залізничників, пош-

товиків та й инш., які — треба зауважити, — були вже й тоді в стадії гарного розвитку. Я намітив собі низку частин, де була ще можлива організаційна робота, й рішив ступнево підсилювати їх відповідними кадрами. Що до інших частин, то я занявся тим, щоб відшукати засіб, зменшити їх вибухову силу, яка була в безпосередній залежності від маси і ступня турботи про задоволення їх чисто біологічних функцій. Може це цинічно, але це було так. В цій справі я вже й досвід мав. На початках революції, ранений перебував я на посаді Начальника студентської старшинської школи. Властиво це була тимчасова моя командіровка, бо мені тоді вже запропонував генерал Адамович, що повнив догляд над усіма військовими школами і Генеральним Штабом, обняти Київську військову шкільну округу (6 шкіл). Хоч контингент учнів був і високий, проте я кілька разів виладоував піднесену агітаторами атмосферу досить примітивними способами: нпр. предбачуючи якісь бурхливі збори школи, я дозволяв на той час тим, що бажали, йти до місти на відпустку: від перспективи побачитися зайвий раз з дамою, або попасти до дому на смачніший обід, мало хто міг відмовитися. А я бачив тоді збентежені фізіономії панів „головачів”... Вони казали: „На жаль маси (!) ще мало підготовлені!”

Перший день революції мене „качали” студенти юнкери, — а також і солдати. Що до перших, тут дійсно були підстави, бо я ніколи не надуживав своєї влади і часто приходив на допомогу студентові юнкерові, коли жандармерія починала чіплятися до нього за старі, як влучно висловлюються Чехи, „залежності”. Крім того часто й довго вечорами я заходив до їхньої аудиторії й ми в невимушеній розмові дискутували на теми, які формалістам були й не доподобі. Річ у тому, що буваючи час від часу в Петербурзі, я близько зустрічався там з членами Державної Думи, бачив на власні очі, як насувається на Росію політична катастрофа і в міру моїх сил і такту підготовляв мою школу до можливих психологічних стрясень. Повторяю, були певні підстави для того, щоб у перший день революції юнкери школи не кинулися на своїх старшин та не почали їх нищити, як це траплялося по інших містах, а тому відповідало й становище солдатів школи. Тут я був трохи зацікавлений й навіть запитав одного із них, що був цілком засапаний від старанного „качання” свого „контр-революційно” Начальника: за що властиво він мені дякує? „А якже, виж дивилися, чи в нас ціла обува, чи досить соломи в матрацах та чи добра їжа!” — відповів він. Отже передовсім я рішив сильно розвантажити мої касарні, які на той час буквально були вщерть набиті „гарматнім мясом”; ні сили кадрів, ні матеріальна обстановка не відповідали тому, щоб ці накопичені людські маси могли перетворитися бодай колись у дійсні запасні частини, з яких би фронт черпав свої нові моральні

й фізичні сили. Навпаки, цей елемент завжди готовий кинути на місто й залити його бунтом та грабіжом.

Для такого розвантаження я мав один законний засіб використати термінові відпустки на лікування. Правда, регулямін не передбачав масових психічних захворювань, але я числив, що певна моральна підстава до моїх заходів була, отже через місяць по моєму вступі на посаду, по всіх частинах запрацювали лікарські комісії, які, так би мовити, грали в нас ролю резервового кляпану, для виходу зайвої пари з парового казана. Правда, цей спосіб мав і свою лиху сторону, неспокійні елементи розійшовшись по хатах, не могли добре впливати на село, але з огляду на тактичне значіння міст підчас революційної боротьби, можна було ще миритися з цією шкодою, бо до того-ж наше село на той час ще панувало над своїми чуттями; стояло воно добре й економічно. Що-ж до Катеринославщини, то вона весь 17 рік утримувала в себе зразковий лад і годувала крім себе ще до дев'яти губ. Росії.

Ця моя робота очевидячки занепокоїла „Совіт” і одного дня у мене в штабі залоги з'явився молодий поручник Попов у ролі звязкового, а фактично з уповноваженням військового комісара. Своїми політичними поглядами він належав до російських с. р.-ів. Це був чоловік пристійний, до тогож й уважав потрібним не порушувати зовнішніх правил військової дисципліни, що на ті часи була вже рідкість. З першого дня я цьому молодому старшині вияснив, що всілякі наміри його зменшити мій авторитет і значіння в гарнізоні лише побільшать безладдя; позитивною-ж його робота, на мою думку, буде тоді, коли він допомагатиме мені піднести значіння старшини поміж масами вояків. Він цілком погодився з моїми гадками, але все намагався висвітлити мою особисту політичну фізіономію. Я йому відповів на це так: „Знаєте що, поручнику, я більший революціонер, ніж ви думаєте. — Я людина, яка шанує другу людину й працю, — до того-ж я Українець”. — Те, що я „Українець” зробило на його вражіння, бо українське питання для російських політиків на той час було ледве чи не найболючішим, вони відчували вже, що ґрунт починає хитатися під ними, що Катеринославщина-Запоріжжя не потерпить довго протиприродної ампутації її від України Тимч. Правительством.

Не можу поскаржитися на свого комісара, — дуже він мене не турбував та й штабовці скоро до нього звикли, але як на гріх тут наступила втеча Корнілова на Дін. Ця подія наробила мені великих клопотів,

Старшини з Росіян, а таких була більшість, почали явно виявляти своє спочуття Корнілову, а один штабс-капітан навіть виступив і активно. „Совіт” занепокоївся. До мене напливали наглі домагання, аби я зібрав всю старшину залоги на громадське зібрання, аби вони там публично виявили

свою фізіономію. Я зрозумів, що з цього експерименту нічого доброго не вийде, бо обидві сторони були занадто наелектризовані, а третя — Українці не були ще підготовлені до перебрання влади в свої руки. Я поставив своїм завданням протягнути конфлікт і тим виграти на часі. Заборонив старшині на три дні появлятися на вулиці; сам особисто обіхав усі старшинські збори, а з другої сторони впливав на комісара, аби він довів Совітові непрактичність його вимог. Утворив певну примирюючу позицію. „Совіт” відмовився від своїх вимог, але зняв питання боевої підготовки залоги супроти можливих нападів на Катеринославщину з боку війська Донського, яке мало підтримувати генерала Корнілова.

І от на заміну першої вимоги, до мене впливає друга — підняти тактичну підготовку залоги; моральну „Совіт” лишав за собою. Ось тут і трапився трагікомічний випадок, який варто описати, бо він якби мокрим рядном впав на гарячі голови Совітян, а мені навпаки дав нову позицію для продовження наміченої мною програми для утворення провідниками національного руху таких військових частин, що були б здатні не лише для мітингування, але й для боєвих акцій. Поговорили й умовилися так, що я зберу на учбове поле за Феодосієвськими касарнями всі частини моєї залоги, дам певну годину членам „Совіту” на „моральну підготовку” салдатів, а після того вже зроблю залозі першу школу.

Ранком, здається о годині 9. виїжджаю в поле до свого війська, яке в баталійонних кольонах цілком по муштровому вишикувалося вже до моєї зустрічі. Артилерія й кіннота творили ліве крило; на крайньому правому крилі бачу невеличку групу — це були заступники „Совіту” — вітаємося. Здоровлю частину — відповідають, все йде гаразд.

По обїзді наказую перешикуватися в каре, обличчям у середину, аби дати змогу заступникам політичного проводу виконати намічений зо мною уступ про моральну підготовку. Сам тимчасом помалу обїзджая частини по задах. Прислухаюся — до мене долітають гучні вигуки промовців: „Револуція в опаности, товарищи, Корнілов”... „Ми должны встать, как один человек”. З периферії несеться відповідь: „Правильно”, „так, так”... Ну, думаю — все буде гаразд, відїзджая на бік, комбїную будучий маневр, роблю певні вказівки, але раптом чую неспокій в частинах, викрики — „Долой! Довольно нас мучить!” Знов наближаються — чую ворожі вигуки на адресу промовців, свист... Інформуюся, якийсь студент Українець лукаво мені кїдає кілька слів: „Це вони хочуть, щоб салдати почали знову муштру, а салдатня й слухати не хоче!” і зникає. При такій оказії „Совітяне” хочуть використати престиж військового комісара, але йому також не щастить. Тоді цей останній хоче використати престиж „червоного” генерала Маркса — просить згоди у збо-

рів надіслати йому, героєві революції, привітну телеграму з зазначенням у ній обіцянки старанно розпочати боеву підготовку всіх військових частин залоги. Знову неспокій, свист, погрози.

Військового комісара також спіткала невдача, під свист і погрозливі вигуки він покинув трибуну. Тоді „Совіт“ передає мені повновласть і просить розпочати вправи.

Викликаю командирів, наказую: „Там — десь в 10 верстах появилася дивізія Донців, вона має намір захопити Катеринослав“ і т. д. Далі роздаю ролі, — приказую розпочати вправи, сам зі штабом займаю командне місце. Довго чекаю, нарешті помічаю, що мій „апарат боротьби“ починає помалу виказувати ознаки життя: от незграбно баталіони почали навіть займати свої вихідні для бою місця, але потім знов ані руш... Чекаю, посилаю спитати, в чім справа, мені доповідають: „Збирають до Вас делегацію“. Дійсно бачу окремі купки, які відокремившись від частин, наближалися до командного пункту. Питаю, в чім справа? „Так, що дозвольте донести — товариші кажуть, що з братами донцями воювати не будуть“. Далі цього йти вже було тяжко, — зрозуміли це й „Совітяне“. На цьому вправи й покінчилися.

Цей інцидент показав Українцям, що велитень залога, який демонстрував у всіх постановках свою відданість Совітам, був усе ще на гнилих ногах. З цього моменту успішніше пішла наша праця по організації 3-го Гайдамацького Катеринославського Коша й українізація гарматних частин та кінноти. Помітне було також лояльніше відношення до Українців у всіх тих частинах, де розум ще панував над чуттям.

Корнілов не рушив з Дону й цим фактично всі конфлікти уладилися. Проте я помічаю змагання „Совітів“ утримати свої впливи в місті, а в Українців прагнення захопити нові позиції у всіх ділянках внутрішнього життя. Спільними зусиллями, в сталому контакті з політичним проводом всі українські частини ведуть далі працю коло зорганізовання своїх сил.

II.

Епізоди; революційні й анархічні вибрики перешкоджують моїй пляновій праці. Провідна лінія — заховати своє місто, утримати спокій. Видніші діячі Катеринославщини, їх праця.

Ця внутрішня організаційна праця наша весь час порушалася окремими епізодами, що як вихор проносилися по губернії — вимагаючи від нас наших наглих репостів. Всілякого безладдя й бешкетів взагалі було досить, але особливо сильно в моїй пам'яті візалося отсе: всюди на осінь 17

року вже були напади на винокурні та горілчані склади. Це питання турбувало мене особливо, бо в самому Катеринославі був величезний склад спирту, самих наповнених півпляшок було коло 15 тисяч. В особі начальника складу я зустрів надзвичайно совісну й гарну людину, правда, трохи мало активну і ми, зваживши всі обставини, прийшли до висновку, що було-б краще держати спирт у великих баках, які сполучити в свою чергу більшими рурами з місцевою каналізацією. Рури повинні були бути такі завбільшки, щоб при наглій потребі за яку годину можна булоб випорожнити всі баки. Для переведення всієї цієї підготовчої праці треба було бодай що найменше два тижні, час на ті обставини за великий, бо ця нова епідемія ширилася по губернії дуже швидко й ось-ось мала захопити й Катеринослав. Рішаємо обтягнути склад дротами, розповсюдити по місті чутки, що дротами при потребі електризуємо; виставили з гайдамаків сторожу з кулеметами й цими охоронними засобами розпочали виконувати нашу програму, а поспішати було треба.

В Єлисаветі також був склад менший, донесення звідти казали, що там було сильне бажання в елементів не порядку їх опанувати: Команда залоги не могла гарантувати нам удержати склад від рабунку. Доводилося підсилити їх відділом із Катеринослава і на знак повної солідарности в цьому питанню всіх політичних напрямків, Катеринослав висилає туди відділ у такому складі: чету з баталіону георгієвських кавалерів, сотню, українського куріня, чету, що особливо підпирала Совіти, два автопанцирники, плюс команду в 16 чоловік анархістів-індивідуалістів. Треба зазначити, що цей інтерполітичний відділ прекрасно виконав своє завдання, особливо добре виконували службу панове-анархісти, в критичний момент вони своїми бомбами (важко собі уявити анархіста без бомби) просто врятували ситуацію.

З часом наща Катеринославська голота все-ж таки пронохала ту працю, яка тишком йшла в нашому горілчаному складі й шукала тільки якоїсь причепки, аби підняти дебош, щоб потім пізніше ширші маси кинути й на склад. Війська вони не боялися, а навіть були з ними в контакті. Така причина скоро знайшлася. Влада схопила відомого на Катеринославщині розбійника, що вирізав цілу родину з 7-ми душ, і увязнила його в головному корпусі Катеринославської в'язниці. Натовп кинувся до в'язниці, бажаючи злінчувати розбійника на прізвиське „Білошапка”.

Найбільше надійну частину нашу — ескадрон кінноти, відрядив я о 10. год. ранку, для захисту в'язниці. О 11-й годині діло загострилося і я змушений був виїхати на місце подій сам особисто. Картина було просто грізна: 5-6 тисячний, розлючений спротивом військ, натовп буквально обложив весь довгий фасад в'язниці. Збентежена адміністрація очі-

кувала, що ось-ось натовп опанує положення, а тоді разом із „Білошапкою” дістанеться й їй.

Я наказую кінноті демонструвати кінну атаку з тим, щоб очистити навколо вязниці певний, необхідний простір. Сурмач трубить атаку, шаблюки блищать у повітрі, коні рухаються, натовп свистить, лається, погрожує, але відступає. — Ми трохи очистили терен, всім легше. Питаю начальника вязниці, чи нема другого виходу, щоб вивезти цю саму „білошапку” в інше місто губернії, показується — ні. Розпочинається цілоденна гра на нервах. Кілька разів кіннота переходила до наступу... Цікаво було спостерігати натовп — і досі ще ввижається мені фігура одного підстаршини, він був з всіма регаліями: чого тільки він не начіпляв на себе — Юрія всіх чотирьох ступенів, медалі й за вірність й службу й хоробрість... Я переконався, що тут мала місце найпідліша маסקарада з метою — виглядом „старого відбірного служачи” краще впливати на маси. Був це якийсь звір у образі людини — його рот, як якийсь кулемет, викидав із себе найдобрішу московську лайку. Саме біля нього громадилася головна маса голоти. „Огнищ” було ще кілька, лише в центрі їх були різні фігури: довговолосий, невмитий студент, істеричка студентка... Назагал утворився якийсь кошмар. Очевидячки довго стримувана злочинна активність просто вибухла. Вояки трималися добре: на вулканічні виступи маси вони відповідали більше сміхом, іноді робила своє діло й влучна репліка. Одначе втома почала давати себе знати й в 5-й год. вечера командір ескадрону доніс мені, що кіннотчики втомилися, що коні цілий день не їли, що поміж вояками іде розмова, що може й не варто б себе із-за „Білошапки” мучити, бо „Білошапка” є справді душогуб і покарати його слід, та упяť же таки й коні... Я вже з досвіду знав, що означають подібні розмови, — початок деморалізації, — тимчасом, як на мою думку треба було лише витримати, бо видко було, що натовп також перетомився... Колективний, навіть і випадковий організм має своє самолюбство — я рішив допомогти йому вийти з такого становища й з цією метою надіслав до нього двох своїх молодих старшин, з наказом улаштувати мітінг, на котрому ухвалити резолюцію про контр-революційну діяльність начальника залоги, прокричати „славу совітам”, а потім спрямувати натовп до Штабу Совіта, для персонального доручення постанови членам совіта. Маневр удався як не можна краще... за пів години я вже чув прокляття на мою адресу, трохи пізніше славу й ура на честь „Совітів”, а далі — під спів „Інтернаціоналу” натовп рушив в напрямку міста.

Це був найвищий час і для моїх нервів... В канцелярії вязниці я просидів доброї пів години, поки опанував себе. За годину „Білошапки” вже не було в Катеринославі.

Ледви ліквідували ми цю подію, як насунулися інші неспокої. Так пригадую собі заворушення на ґрунті змаган-

ня здобути зброю в гарматних касарнях. Справа стояла так: з запасного дивізіону подзвонили до мене в вечері й просила обов'язково завітати до касарень, бо вояки вимагають від команди зброї. Я відмовився, сказавши, що тепер не маю часу, а над'їду завтра по полудні. Я потребував часу на орієнтування й на „вкороплення” в масі гарматчиків своїх людей. Кажу „своїх людей” не тому, що їх спеціально організував. Цього не було ні тоді, й ніколи опісля, це приходило само собою — через якийсь нематеріальний телефон улаштовувався контакт моральний і фізичний однаково думаючих вояків. Також ніколи біля себе я не організував ні від ворогів, ні від „своїх” людей жадної охорони, але я її почував — вона завжди приходила сама, як із землі. Так було в нашому військово-українському русі завжди в відношенні до кожного начальника-вождя, чи він був старший начальник, чи молодий сотник. Бувало так, що я біля своєї квартири (у Епіфанова, Новодворянська й Проспект) часто находив варту, або захожу в помешкання, а в мене сплять кілька вояків. Питаю джуру, що це за „гості” — він винувато усміхається загадково каже: „Так буде краще”, а це визначало, що вештаючись по місті поміж наших ворогів, козаки довідалися „щось недоброго” й от за дозволом сотника вартують.

Я дуже жалкую, що в моїй пам'яті не заховалися підвищення численної нашої молоді старшини, яка власне тоді виконувала надзвичайно цікаву ролю.

Вернуся одначе до опису епізоду в артилерійських касарнях. Коли я прибув до них, то вже збори були в повному бігу. При моїй появі затихло, визначився коридор, яким я пройшов аж до самої з'їмпровізованої з касарнянних меблів — трибуни. На моє поздоровлення — відповідь, президія відводить мені почесне місце, відчувається певний респект перед командіром, що був у боях. Це було, між иншим, характеристичне на ті часи. Я це відчуваю, відповідно до цього корігую свою поведінку. Треба ще зазначити, що як на фронті, так і в запіллю в кінноті й гарматах ніколи не губився що до старшини певний службовий такт. Певно тут відбивався кращий добір старшини і вищий рівень самих мас, та до того-ж частини ці краще й заховалися (вихова й навчання), як піхотні, бо порівнюючи з піхотою мали менші втрати в основному своєму персональному складі. А це давало змогу краще зберегти й фізіономію частин, їх традиції, гонір...

У комітетах цих родів військ завжди були старшини, які дуже часто влучно маневрували в тому хаосі понять боротьби, чуток і т. д., які мали місце в 1917. році. Також не рідко було знайти тут і підстаршину на своєму місці, тоді, як у піхоті саме підстаршини з рабів, рятуючи свої шкури, робилися хамами, демагогами останньої марки. Я собі

ясно представив різницю між аудиторією, скажемо, 228. й 264. полків й гарматчиків запасних дивізій і почував себе не погано.

Питання стояло так: чому гайдамакам, (а вони провадили своє формування в касарнях гарматчиків) видають зброю, а гарматчикам ні?!

Переслухавши кількох бесідників, я взяв слово, тиша аж чути кожний рух, як зачинаються й відчинаються двері касарні. Я боронив позицію начальників — гайдамаки, мовляв, частина молода, потребує вправ, а гарматчики знаходяться в зовсім інших умовах і це кожний толковий, боєвий і чесний гарматчик зрозуміє сам. Вислухали; жадної критики. Я питаю: Може кому неясні мої вияснення — мовчанка. Тоді бажаю їм вірно служити батьківщині й відїжджаю. Демагоги силкуються відновити загублений активізм, але помилки не винагородять — питання переходить у стадію затяжну, а через те й менше гостру.

Був і такий випадок: у частинах відчувався брак тютюну, ось хтось і кинув солдатській масі, що це жиди ховають тютюн: його багато, але вони хочуть на цьому мати гешефт. „Совіт“ візьми та й благослови — зробити патрульний обхід усіх крамниць.

Комісар Лоський аж за голову схопився, бо й було з чого, це було на тодішні обставини рівновартним благословленню на погром. На урядовій нараді, в якій узяв участь і наш прокурор, надзвичайно пряма й високоморальна фігура, ми рішили знову піднести це питання на спільному засіданні урядових і громадських та політичних інституцій, але й тут компромісової лінії не знайдено. На це треба було ще загального засідання в театрі. Тут діло виграно, знов завдяки Українцям, які берегли місто. Численними пропозиціями підчас зборів так діло ускладнили, що в ініціаторів „погрому“ не стало пороку на узасаднення своїх домагань. Правда, без маскаради не обійшлося — так, я бачив одного лікаря Українця в селянському жупані; одного старшину в шинелі без відзнак і т. д. Що-ж, коли цими простими засобами здобувалися позитивні рішення, то приходить їх виправдати.

Так датаючи одну справу, ми приходили до нової біди... Не легко було, але все-ж можливості для праці були. А до праці штовхала нас усіх якась жагуча-жадоба здобутися на нові позиції в національній справі. Політичні провідники завжди тримали мене в курсі політичних подій; частенько я був на їх засіданнях. Признаюся, що ще не завжди схоплював складну політичну обстановку й тому уважав за краще при голосуванні утримуватися. Цікаво було на цих сходинах. Тут можна було почути палку промову проф. Біднова, спокійно-розважливу аргументацію вчителя математики Вирового, перепалку с. д. Феденка — з „огненим“ С. Романченком який говорив голосно й може тому мав прізвище Гармідер,

але кінчав він завжди ясно зредагованою пропозицією. Бував на зборах і інж. Труба — комісар освіти, — виступав не часто, але коли входив у дискусію, то завдяки своїм переконанням та вдумливій аргументації, позицій легко не здавав — його шанували, слухали з увагою. Були й с. ф., але сиділи здебільша тихо наче соромилися. Вони були властиво Р. Д., „с“ причепили собі пізніше, бо цього вимагала революційна мода. Вперше тоді я познайомився на цих зборах і з п. І. Мазепою. Видно, що він не був ще призвичаєний до виступів, говорив річово, але, так-би мовити, сам конфузився своїх слів. Як тяжка артилерія виступав завжди лікар Павловський. Ходили там і наші старшини, але вони лише слухали й тулилися до студентів, з яких висувався своїм активізмом ст. Б. Властиво ці сходини й давали напрям усій нашій діяльності, гуртувалися біля них багато й інших патріотів.

Там помалу творилася нова губерніяльна централа, яка у своїй діяльності числилася лише з центром у Києві.

„3-й універсал“ і зв'язані з ним події на Катеринославщині. організаційна робота в війську дає свої наслідки, паралітичний стан влади Тимчасового Правительства викликає більше загострення між претендентами на владу: „Совітом“ і Укр. Губ. Радою; по „3-му універсалові“ визначається більша авторитетність влади Губерніяльної. На виборах до Російських Установчих Зборів перемога є список ч. 5 (Укр.).

За пильною організаційною працею та реагуванням на численні випадки анархічного характеру, час біг хутко. „III. універсал“ надійшов на нас, як сніг на голову. Памятаю як за два дні до проголошення універсалу, зайшла до мене на Єпіфанівську групу наших громадян, які повідомили мене що Центральна Рада готує на 9/XI. свій 3-й універсал й при цьому запитали, чи не міг би я влаштувати з цього важливого випадку параду. Я відповів, що після моїх інформацій залага цілком підготовлена піти під жовто-блакитним прапором. Умовилися — в день 9/XI на 10. годину відбутися збірку військ, службу Божу, параду військам, а потім демонстраційну дефіляду по місті. Не гаючи часу, я в тойже день оголосив військам наказ. Треба було чути, що піднялося в „Совіті“, але наша секція почувала вже під собою ґрунт. Пропозиція винесення мені недовіря (Совітом) не пройшла. Роздратовані опозиціонери висловилися: „Все одно ніхто не піде“, „війська нам вірні“. День 8/XI. пройшов нервово, місто якось притихло, всім було ясно, що сторони вступають в першу „сутичку“, міряли шанси; в українському таборі був рух, була певність — національний момент домінував, споював усіх в одну родину.

Я хотів зробити все за козацькими звичаями, хотів використати день 9/XI, аби зміцнити в очах військ авторитет Центральної Української влади й місцевої — Катеринославської.

Вікарій єпископ — довго не погоджувався особисто

освятити наше свято, але я йому сказав, що всю відповідальність я беру на себе. Це його задовольнило і ми погодились. Що до причту, то в мене залишалося вражіння добре, особливо протодіакон виявляв свою прихильність до нашої демонстрації.

Рано 9/XI я вартував біля свого вікна, що виходило на проспект, бо майже більша частина гарнізону, особливо більше вартісні на ті часи — артилерія й кіннота — мали саме проходити біля моїх вікон. Але те, що я побачив, перебільшило всі мої очікування: залога в повному ладі машерувала на парад, оздобившись національними прапорами, а гайдамацький курінь так навіть здобувся й на козацькі строї.

О десятій годині я був зі своїм штабом і конвоєм на місці паради. Досить велика Соборна площа була заставлена військом, громадськими та урядовими організаціями. Особливо сильно були представлені залізничники, поштовики та відділи Вільних Козаків. На правому крилі, під великим, національних барв, губерніяльним прапором, стояла губерніяльна Рада на чолі з тов. головою проф. Бідновим. Після прийняття рапорту від командуючого паради підполковника Н я обїхав війська й дивом здивувався, бо в лавах побачив чимало вояків — старшин, що по національності були Москалі, або інші, хоча й по походженню з України. Це мені сподобалося, бо між ними були прекрасні старшини. Я й досі памятаю начальника учебної команди піших частин, він здається був з Орла. Настрій святочний. Зовнішній вигляд військ не мав нічого спільного з тим хамством, яке мені доводилося епостерігати в касарнях Катеринослава. Ще раз приходилося переконатись, що старі „ідеали” нічого й нікого вже оживити не могли. Обставини вимагали нових кличів, приступленими до урядової чинности нових людей.

Оглянувши війська, я удався до Собору, щоб особисто запросити владу в середину військового каре й тим перед усім військом продемонструвати почесну роль церкви в нашій Українській Державі.

Не буду зупинятися ні на подробицях опису Служби Божої, що правила по українськи — при чому співав кольосальний хор Петрівського; ні взагалі дуже імпазантної паради, в якій взяла участь також велика маса народу й численні організації інших народів, бо це відібрало б у мене багато часу, а зупинюся більше на моментах, що мали й політичне значіння, хоч напр. момент, як ушановання памяти Шевченка був такий гарний, що про нього не згадати було б гріхом: Я бачив, як усе поле схилило свої голови при співах кількасот голосів Заповіту; бачив, як військо й натовп опустилися на коліна, коли велетенський прапór, на якому був образ Шевченка, поволі й поважно рушив вздовж

фронту військ. Ледви хто тоді міг утриматися від того, щоб не пролити сліз, а дехто і зовсім не міг справитися зі своїми нервами.

Жменькою слів я поздоровив війська з історичною подією, а потім особисто повів їх на почесний марш перед Губерніяльною Радою.

За церемоніялом пішли привіти й засовання цього моменту військам та народнім масам політичним проводом, а потім, остання точка наміченої програми — дефіляда по місту з таким розрахунком, щоб перейти походом повз Городську Думу, деякі урядові установи, особливо повз „Совітдом“. Тут був найцікавіший момент, який відбився на всіх дальших подіях і тому на ньому зупиняюся.

Спокійно й велично наближалася українська патріотична маніфестація, на чолі якої був Штаб військовий і Губерніяльна Рада до „Совітдому“: заздалегідь було видно на його балконі невеличку групу в цивільних строях — це були заступники Совіта, які під впливом розгорнувшись подій, рішили привитати маніфестацію. Совітдім був оздоблений червоними прапорами, тимчасом як навпаки, у всій дефіляді червоного не маяло жадного, були самі жовто-блакитні. Біля третьої години цей жовто-блакитний прапор насунувся аж на самісенькій будинок Совітського Штабу. Українці вимагали, аби й на Совітській Командній рубці був також піднятий жовто-блакитний: промовці, що заступали червоний прапор, почали доводити Українцям, що червоний прапор є загально-революційний і тим самим заступає всі інші. Але цих доводів не хотіли прийняти маніфестанти й, не слухаючи промов червоних ораторів, маніфестанська кольяна рушила далі. Таким чином конфлікт, що так довго назрівав у совітському будинку, був винесений на вулицю, при чому, очевидно перемага схилялася на бік Українців. Помалу протягом одного дня всі установи вивішують жовто-блакитний прапор. Катеринославщина тим самим увійшла в нову стадію свого життя. Її Губерніяльна Рада починає набувати ролі урядового губерніяльного чинника — хоч поки що й не офіційно. Комісар тимчасового уряду й „Совіти“ засідають, пишуть, постановляють, оголошують, але без апробації Губерніяльної Ради вже нічого не проводиться в життя. О п'ятій годині по полудні тогож дня як була парада, я сполучився телеграфічно з Києвом; коло апарату був Секретар військових справ С. Петлюра. Я приніс йому поздоровлення від імени військ і поінформував про стан річей у Катеринославі — в Києві цьому були раді.

„Совіти“ не могли примиритися з новим станом річей; щоб зменшити вражіння від української маніфестації, вони улаштовують за кілька днів свою параду військам, свою дефіляду, привозять з Миколаєва навіть матросів. З трибуни

неслися в бік українських шовіністів (?) перестерігаючи вигуки, вигукується популярний на той час вираз. — „Це-ж ніж у спину революції”. Все-ж таки остаточне враження не на їх користь. „Совітові” нічого не лишається, як відступити й почати нову тактику з новими лідерами — Аверін, Квірінг та інші діячі лівого табору виступають частіше, як комуністи — Українці.

До цього часу я не згадував ні про околиці Катеринослава, ні про інші міста та місточка цієї велитонської губернії що одна рівняється деяким державам на заході. В самому Катеринославі стояли два запасні полки 288 й 264, Зап. арм. дивізіон, Кавалерійський зап. ескадрон і ще деякі допомогові частини, два другі полки стояли в Миколаєвій Херсоні, причому Миколаївським запасн. полком, що був резервовою частиною для 15. піх. див., командував підполковник Попондопуло, якого я ще знав з моєї тимчасової командіровки з гвардії до військ, що оперували проти Японців.

У Миколаїві й Херсоні було не легше, бо революційних огнищ там було ще більше — досить згадати за великі фабрики, доки та екіпажі морців. Приходилося передовсім подумати про звязок з цими частинами, бо постійні заворушення на вузлових станціях — перебирання влади ріжними революційними комітетами — ступнево приводили комунікацію до руїни. У наших залізничників я відчув нотку жалю, що гине національна комунікація, спостерігав у них бажання зберегти, заховати для нації любе для них діло. Вони не раз зверталися до мене за допомогою. Ми умовилися, що я допоможу їм зброєю, якою вони озброють свій надійний елемент, а крім того я буду в екстрених випадках давати їм допомогу військовими відділами. Таких випадків за час мого перебування в Катеринославі було кілька. Я використовував для цієї мети вже частини зукраїнізовані й таким способом ширив українське діло по жилах губернії — комунікації. Залізничники мені хвалили наших козаків. Крім того таким чином входилося в більшу стичність і з відділами Вільного Козацтва — інституції, яка могла-б у нашій національній революції відограти видатнішу ролю, колиб не заблукалася в соціальних питаннях. У нас на Катеринославщині для цієї справи був ґрунт особливо добрий, бо запорізькі традиції ще не перевелися: на Кайдаку можна ще було бачити типів, що моглиб служити для полотна Репіна ще доброю моделлю. Навколо Катеринослава, по містечках і по селах ідея відродження козацьких традицій хутко приймалася, були там численні організації.

Поштовики в самому Катеринославі не були сильні й головний заступник їх, Штефан спирався більше на організації, що були на периферії. Таким чином село (хліб), комунікація, звязок та в певній частині і військо на листопад 1917 р. на Катеринославщині явно схилилися до Українського

Державного прапору; натомість елемент робітничий та дрібно-міщанський хилився до інтернаціоналу. На листопад обидві сторони проявляють активізм більший, бо на 12. грудня 17-го р. були розписані вибори до російських установчих зборів. У касарнях, театрах, фабриках, громадських сходинах, всюди йшло оброблення матеріялу-сирівця, який на розпач людей совісних і відповідаючих за свої слова, надто легко йшов до всілякої демагогії, вірив свято в друковане слово; в місті не було живого місця від плякатів. З боєм у серці дивився я на ту невдячну ролю, яку змагалися підняти на свої плечі люде порядку, доброї волі — їх мало слухали, повздержливість не була в моді, розбурхана стихія не мала вже масштабів, вона знала саме „хочу землю, хочу волю, хочу“.... а що з тим „хочу“ будуть вони робити — один Аллах відав. Сильно полегшило справу те, що Українці виступали спільно, бльок С. Р. і С. Д. висунув спільний спис (пам'ятаю С. Бачинського, Струменка, Феденка....)

Всі базувалися на селі, яке устами свого заступника Струменка ще підчас свята з приводу 3-го універсалу, склало Губерніяльний Раді урочисту заяву, що з днем 9/XI. організоване селянство Катеринославщини буде слухати своєї Української влади; — почасти бльок тримався ще й на українському свідомому національно робітництві.

Передвиборча кампанія не була легка. Все розбивалося о темряву мас. Найпростіші речі вимагали великого напруження, коштів, витрати надмірної енергії, нервів. Централі просто збивалися з ніг; приходилося не лише творити, а й берегти те, що вже було зроблене, від нападу ворожої сили.

Я особисто не брав участі в цій праці, але вельми цікавився. Був напр. на передвиборчому засіданню в театрі на Новодворянській вулиці саме тоді, коли виборці мали усталити свій виборчий спис. Збірився самий сіряк, жупан та піджак — інтелігентних фізіономій мало та й ті за старим одягом не дуже то псували загальну картину зборів, усіх присутніх була понад 150. Президія читає список, кандидатів (всього їх було здається, 16, а треба обібрати десять). Прізвища їх мало що кажуть тим, що не належали до місцевости, з якої походив кандидат. Голосують, проходять всі. Табльо. З одного кутка підноситься „борода“ й подає пораду, аби кожний виборщик представився зібранню й сказав про себе, хто він такий й що робив, взагалі давби своє коротке curriculum vitae. Зібрання радо схоплюється за пораду, яка має вивести його з тяжкого становища, бо доброї волі повно — всі хочуть зробити діло найкраще, аби потім не червоніти на своїх домашніх зборах. При особливо піднесеній увазі, на сцену по черзі виходять кандидати й починають оповідати, хто вони, коли й як страждали за старого режиму. З кожного зібрання задоволене, нікого не відкидають. Температура в театрі підноситься надзвичайно

починаються виступи ораторів з „пропозиціями” — як бути. Властиво я точно не пам’ятаю, як врешті розв’язано гордійський вузол — здається перемогло довіря до центральних комітетів. Мене особисто це не дуже цікавило; мене інтересувало більше справа по суті, а вона була не блиска. Українці перемогли: спис ч. 5, але чи „пятка” ця буде в стані боронити свої позиції, покаже будчина.

Змагання „червоних” захопити Катеринославщину не були успішні. З відїздом моїм до Києва на посаду Начальника військових шкіл — кінчиться моя діяльність на Катеринославщині в р. 1917.

Перед тим, як покинути Катеринославщину, мені прийшлося ще раз виступити активно на оборону українського прапору. Тиждень уже перед скиненням влади Керенського появилися на Харківщині і в нас на Катеринославщині алярмуючі чутки, особливо з Брянського заводу, де було скупчено більше, як десять тисяч робітництва, більшости не українського, та з копалень Кривого Рогу. По місті появилися розмови, що я великий буржуй, великий власник, що тягну за буржуазією, що Українці даремно мені довіряють, бо „продам“... В дійсности мені особисто належало коло 70 дес. біля Маріуполя, які до тогож всі були в аренді у селян та ще й по дуже сходній ціні. Що було правда, то це, що мій дядько, бувший віце-губернатор Владивостока, камер-юнкер двору, то той дійсно мав неподалеку від Катеринослава коло 1000 десятин. Маючи сановитих і родовитих родичів, я особисто все своє життя жив із своєї власної праці. Тому чутки ці мене не турбували, я був певний, що на наших людей вони не вплинуть — більше інтуїтивно, чим за розумовою аналізою наш козак умів знаходити правдиву лінію поведінки що до своїх вождів. Повторяю, що чутки ці мене не турбували і я далі появлявся лише зі своїм адютантом на вулицях Катеринослава. Увечері, перед переворотом мене відвідали два-три члени нашої губерніяльної Ради. Вони попередили мене, що згідно з їхніми інформаціями „червоні“ вдосвіта зроблять спробу захопити владу в Катеринославі. Я їм подякував за своєчасну інформацію й сказав, що в стані попередити виступ червоного прапору — виступом жовто-блакитного. Думаю, що на другу, або на третю годину ночі цю задачу я виконаю — просив лише за повну дискрецію.

Свійого наміру я нікому не сказав, бо обстановка, при якій мені прийшлося працювати, тоді дуже ускладнялася постійною присутністю в штабі військового комісара, або його заступника, який хоч занадто захоплювався, але на загал був гарним старшиною.

Віддавати телефонні розпорядження в присутности такого „гостя” було ділом зовсім не легким і лише через те,

що революційна техніка у „червоних“ ще на всі чотири шкандибала, я переміг. На 3-ю годину наші частини захопили всі важні пункти, а зв'язок поміж ними утримували наші броневи авта. В тім самім часі в „Совітському домі“ йшла надзвичайно гостра дебата; але вона втратила всякий зміст, коли дійшла вістка про військову акцію. — Розпочалася буря, але на цей раз у „шклянці води“.

На другий день мене викликав до телеграфного апарату Одеси підполковник П-ко. Він сказав мені, що його призначено за Військового комісара на Одеську Округу, що з Києва йому дано розпорядження повідомити мене, що в Центральній Раді висунуто мою кандидатуру на Начальника всіх військових шкіл України і, що внаслідок того маю не гаючись виїхати до Києва. Моїм заступником призначається полковника Х.

Момент був дуже гострий, проте моєму заступникові, я лишив справу на добрій дорозі. Наші старшини побоювалися, аби не зроблено мені наприкінці якої шкоди, тому мій відїзд до Києва перейшов властиво у формі боевої виправи: патрулі, кулеметні застави по шляху до станції, а на самій станції мене просто оточили козаки. Працання було не довге, але дуже сердечне.

Так скінчилося моє перше перебування на Катеринославщині; екстренно я приїхав туди й так же несподівано покинув. Я не можу поскаржитися на часи мого першого перебування на Катеринославщині: було тяжко, але була свідомість позитивної роботи завдяки домінуванню моменту національного. Не то буде пізніше, коли наші люди й на горі і на низах розпочнуть ділити шкіру медведя, не опанувавши його міцно. На слідуючих сторінках читач знайде багато прикрого, тяжкого, що буде стискати серце.

З тим більшою вдячністю я пригадуватиму часи мого першого перебування в Катеринославі. Запоріжжя, хоч і залюднене багатьма іншими народностями, не змогло стерпіти того, щоб воно опинилося за кордоном України. Всіма можливими способами виявляло воно свою волю. За весь час мого перебування я ніколи не бачив, аби жовто-блакитний прапор був потоптаний. Козак його підніс і міцно тримав. В діячах Катеринославщини він на той час знайшов одностунний провід — в цьому й весь секрет, що з третього місця в грудні 1917. р. Губерніяльна Рада вийшла на перше.

Розділ III

(Київ у зимі 1917/18. — Наближення до самостійників. — Моя кандидатура на керівництво в галузі військово-педагогічній знята. — Поїздка в Одесу).

Київ, може найгарніше місто на всьому Сході, в ці зимові місяці ніколи не виглядав добре. В умовах революцій-

ної розрухи він був занедбаний. Починаючи від самого великого, але незграбного й брудного головного двірця залізничного, далі по великих магістральних вулицях, що проводять приїздного аж до центру міста, — на кожному кроці було видно сліди непорядку; було видно, що „хам” використовував вигідну для нього ситуацію — боротьбу за владу поміж старим російським урядом і новим претендентом на ню — Українською Центральною Радою. Спир за владу забирав усі сили сторін, а на боротьбу з „хамом”, який властиво був уже фактичним володарем політичного моменту, ніхто не звертав уваги, а він — „хам” — почувши вільну руку, наклав на все столичне місто відбиток бруду, халуйства й безсоромности.

Український Військовий Секретаріят тоді саме переносився з Хрещатика на Фундуклеївську вулицю до відомого будинку Галагана. Одержати аудієнцію у Секретаря військових справ С. Петлюри, як це вияснилось, було не так легко, а для мене особисто сполучилося і з певними неприємностями. В почекальні на мене звернув увагу якийсь полковник, високий, родовитий з „запоріжськими вусами”, а в устах у нього безпереривно стирчав український чубук. Оглянувши мене своїми проникливими очима, він запитав мене в якій справі я прошу побачення у Військового Секретаря. Відповів я йому, щоби тим показати свою добру волю до вивчення української мови, на мішаній українсько-російській мові. Йому це не сподобалося. Виріс я поза Україною й мову студіював лише з книжок. Але мені здавалося, що ті, хто закликав мене до нової діяльності (дивись попередні розділи), мусіли-б це знати, й певно більш потребували моїх педагогічних здібностей та військового стажу, аніж мови, значіння й змісту якої в нашій справі я ніколи не зменшував. З першого дня нашої національної революції я був під українським прапором і потішав себе думкою про деякі позитивні здобутки в моїй діяльності.

Виведений з рівноваги зарозумілістю полковника, я запитав його — яким правом він мене розпитує. У відповідь я одержав:

— Я полковник Пількевич, вартувий отаман при В. С.

По обличчю мого співбесідника я бачив, що його теж вразило моє запитання. Як то так, мовляв, що я його не знав?... Ми опинилися на вузькій стежці. Наша розмова нагло прийняла досить темпераментний характер. Щоб покінчити її, я відрубав йому — „ну, ми ще будемо бачити, пане полковнику, хто з нас більше прислужиться Україні — Ви з Вашою удосконаленою мовою, чи я з моїм „волапоком“!

В наслідок цього інциденту моє побачення з С. Петлюрою наступило аж за два тижні й тривало лише кілька хви-

лин. Навколо України точилися такі скомпліковані події, що ця галузь військової справи його, як мало знайомого з роллю запілля для фронту, природньо могла особливо й не цікавити. С. Петлюра порадив мені „виготовити проект”. Між іншим, по характеру розмови я побачив, що епізод з Пількевичем йому відомий.

Позиція Пількевича, як інтелектуальної сили, у Військовому Секретаріаті, навіть на той час, не була дуже сильною. Але з ним числилися як з людиною, що мала певний партійний стаж. Тим більше, що полковник Пількевич у нашій справі все-ж таки не був підрядною фігурою. Зазнав він і вигнання. Пізніше відповідальних роль на себе не брав. Тримався більше як „дорадник” — це його вигідно відрізняло від інших.

Особисто я з ним не мав уже жадних зносин. Лише в таборі Ланцута він на мою шану влаштував обід, на яким в коротенькій промові змалював присутнім на обіді те побачення, про яке я вище згадав. Свою промову він закінчив оригінальним запитом до присутніх: „Я, панове, прошу вас, самі зважте, хто саме з нас двох зробив більше для України”? Мені тоді дуже подобалася його здібність до самокритики, якої так взагалі бракувало нашим „діячам від революції”.

Я зупинився на полковникові Пількевичові з тих ще причин, що на мою думку, він був яскравим заступником Українців-романтиків, які надто велику вагу надавали таким атрибутам, як оселедець, тютюн, люлька, гопак, бандура, та буква „с” (соціаліст). Всі вище зазначені атрибути й були на початках тими даними, якими вимірювся патріотизм, кваліфікувалася людина, як робітник. А скільки звідси сталося лиха!... А часи були й гострі й складні — власне тоді рішалася доля України. Коли шукати „пропащого часу” в наших новітніх подіях, то саме там — на прикінці 1917. року. Центральна Рада — колектив — була на схилі, й з кожним днем все більше й більше губила в масах свій авторитет. Грунт вислизав зпід ніг. Відчувалась туга по людині, що, як досвідчений стерничий, взяла би справу у свої міцні руки, бо зовнішні обставини не були вже такі злі — наші сусіди й на півночі й на заході переходили те-ж тяжкі часи. В добу, що вимагала ясного рішення, визначення лінії поведінки, Рада „радилася” про принципи, а в своїх рішеннях спізнювалася й тим самим сама готовила собі заступників у Харкові (Диктатура партії) й на Полтавщині (Гетьманці).

Хоч я по старому тримався лінії чисто технічного робітника в нашому ділі, але вир політичних комбінацій не міг цілком проходити повз мене, не зачіпаючи мене. Не минуло й тижня з часу мого прибуття до Києва, як я навязав зносини з Центральним Комітетом партії „Самостійників”. Я по-

чав відвідувати їх клуб (Миколаївська, 9). Поділилися вони зі мною й думками що до питання про оголошення України самостійною й незалежною Республікою (секретар Андрущенко).

Не памятаю точно, якого саме грудня було це, але на одних зборах „на Миколаївській” питання про проголошення України самостійною було поставлено руба. Аналіза, що представили зібраним члени партії С-С., та головні провідники Вільного Козацтва, що було під сильним їх впливом, доводили необхідність негайного відрубного життя України від Росії.

Поставлену президією на голосовання резолюцію збори прийняли одноголосно з великим запалом. А було нас там до стодвадцяти душ. Памятаю поміж ними дідуса д-ра Луценка, адвоката Андрієвського, отамана Вільного Козацтва — Павлюка, Андрущенка — сталогк секретаря партії Самостійників, Макаренка інженера — голову партії. На той час було вже й чимало молоді з українізованих військових шкіл. Зі старших військовиків я не бачив нікого.

Ухвалену резолюцію вирішено направити, не гаючи часу, (хоч як вже було пізно) до Ради Генеральних Секретарів та Голови Центральної Ради — проф. М. Грушевського. На другий день мені казали, що нашу делегацію прийняли не дуже то прихильно — очевидно треба було аж події 9 січня — офіційного розпочаття мирових переговорів між більшовиками й Німцями в Берестю.

Як і треба було сподіватися, мій проект про реорганізацію військово-педагогічної справи на Україні, визнано контрреволюційним, бо на горі тоді носилися з думкою про міліцізацію армії, крім того мені не могли подарувати хиб моєї мови. Може були й ще деякі причини, про які я не знав. Врешті решт мені запропонували посаду першого помічника всіх військових шкіл на Україні. Зверхне-ж керівництво справою мав обняти, на підставі припису Військового Секретаряту, генерал А. Я особисто не знав зовсім (хоч і мав підстави думати), чи він погодився на якийсь проект, але на ролі помічника не рефlekтував, а тому просив зовсім зняти мою кандидатуру по праці у військово-педагогічній ділянці. Заяву про це я склав у симпатичного матроса Письменного, який виконував на той час обовязки Начальника Військової канцелярії. Випадок хотів, щоб на той саме час до нього прийшов і капітан П-о, який був на уряді цивільного Комісара Одеської Округи. Довідавшись про всі мої перипетії, він страшенно роздратувався і запропонував мені посаду військового комісара Одеської Округи. Вибору не було — і я погодився. Проте оформлення мого нового призначення вимагало часу. Тому я не міг використати нагоди і поїхати разом з ним в його сальон-вагоні. Мав я їхати до Одеси самотужки, що в умовах того часу було справою не дуже приємною.

Щойно в перших числах січня я вирушив до Одеси. Передомною стояла ділема: або цілу добу, під час двохдобового переїзду, мерзнути в неопаленому вагоні, або ужити методу частинних переїздів. Я вибрав се останнє, а то ще й через те, що тоді було найгірше перебувати в тривалому стикі з масами, які вас не знали.

Спосіб мій полягав у слідуючому. Проїхавши десь в коритарі особового воза, або й просто на платформі товарового воза годин пять-шість, я робив перерву у мандрівці. Спочивав у якомусь „буфеті“. Збирався з силами, а потім їхав далі. Навіть при цьому способі перетранспортовання своєї особи, я мав у дорозі великий клопіт. Всіляким приключкам не було кінця. Я був, наприклад, свідком, як мій співмандрівник, розбиваючи віконне скло власною спиною, вилітав геть з возу... Вийти до „туалети“ можна було лишень по головах пасажирів, і т. д.

Легше дихалося людям атлетичної будови тіла та з лобами, що нагадували їх прабатьків-горилів. Вони займали ліпші місця. Атмосфера возу наповнювалась їхніми жартами на адресу офіцерні, буржуїв, урядовців, (а таких поміж пасажирами було чимало). Але за рік подібних мандрівок вони вже навчилися впливати з такої ситуації. В цій подорожі моральною і фізичною підпорою був для мене мій джура — наш-же краян Балан — зпід Вознесенська. Коли ми проїхали станцію Вознесенське — він мені показав свою хатинку. Вона була зовсім убога. Перед революцією цей самий Балан був у мене джурую цілих чотири роки, аж поки не пішов до дому — в запас армії. На початках війни я і він були тяжко поранені, лікувалися в Петербурських шпиталях. Там він мене знайшов і я з радістю знов узяв його до себе. Після того ми вже з ним не розлучалися.

Він добре освоївся з поведженням розбещених солдатських елементів, що в тій обстановці не мали жадного спину. Солдацькі комітети, хоч як шкідливі для боєздатності армії, все-ж в порядку „революційної“ дисципліни, стримували цих людей від диких і нічим не виправданих чинів. Повну-ж волю своїм низьким інстинктам ці елементи давали тоді, коли їм щастило вирватися зпід опіки революційної влади й творити свій специфічний хуліганський натовп.

В Жмеринці була перша перешкода. Ми зустріли полки Євгенії Бош (бувшої імператорської гвардії). Не криюсь, було дуже „горяче“. Про те ми щасливо проскочили й ці „пороги“ і, нарешті, хоч і дуже перевтомлені, дісталися до Одеси.

Вище я спинився на двох типах солдатів революції: оден — що наближавсь до двоногих звірят, а другий — це „Баланів“. Думаю, що не зроблю помилки, коли скажу, що лише тим, що поміж українським народом цей другий тип, „Баланів“, був нерідкий, можна зясувати те, що в основу

армій, які йшли під українські та й інші т. зв. білі прапори, лягли контінгенти з Українців. Ті з них, що мали змогу з'ясувати собі мету українського національного руху, (в тих безвідрадних обставинах, коли партизанів цього руху в більшості чекала сувора небезпека), творили підвалини будучих українських бойових частин. Це вони — „балани“, проводили в маси свідомість необхідності, і за революційних обставин, дисципліни в війську, необхідності берегти основу війська — „своїх“ старшин. Заслуга їх велика. Не оден старшина мусить бути вдячним цьому типові вояка, якому ще доведеться відіграти видатну роллю в наших національних вмаганнях.

Старшина українська віддячувалася їм тим самим. Вона не творила з себе окремих „офіцерських обществ“, офіцерських баталіонів. Вона щільно влилася в масу національно-свідомого вояцтва, творячи для нього моральні опірні точки: підчас революційної доби бачити старшину при кулеметі, або вартовим з рушницею — не було рідкістю.

Всі зусилля противників українського руху зруйнувати цю єдність, посіяти розбрат в українських формаціях, не дали жадних наслідків, й се треба завдячувати власне тому спокійно-розважливому патріотові своєї землі, лицареві в хвилину розбрату, — скромному козакові „баланові“.

Ярким контрастом цього типу був отой тип солдат-го-риля, для якого не було нічого святого. Навіть сама дівоча скромність давала йому матеріал для несамовито-нелюдських вибриків. Ці два типи вступали поміж собою в отверту й безкомпромісову боротьбу.

Розділ IV.

(Друге моє перебування в Одесі. — Воєнна нарада. — Наш апарат боротьби і початок большевицького наступу).

На першому-ж кроці в Одесі я був свідком потрясаючої, для нормальної людини, картини. Це була продукція — власний винахід — одеської голети. Посеред білого дня відбувалося щось на зразок суду Лінча. Під гомін, вигуки, свист, цілком здеморалізована „салдатня“ вела „пару“ — солдата і якусь заплакану жінку. На голові у них були кльоунські білі ковпаки, з написом „вор“ (злодій).

Жертви молили, просили — краще їх побити, ніж завдавати їм такого сорому, але натовп мав з цього лише потіху. Глум переходив всякі межі. Тут було все — включно до биття по обличчі і піднесенню в гору спідиці. Натовп панував. Не було вже певно сили, що могла-б спинити звірячі інстинкти темної маси, яку демагогічні гасла вивели на вулицю. Для мене стало ясно, що події в Одесі переходять в період

панування вулиці — найстрашнішої стадії, реагувати на яку можна тільки фізичною силою.

Зараз я сполучився телеграфічно з фронтом, з генералом Геруа, що був тоді на посаді Начальника Штабу Румунського фронту й який, це було мені відомо, з генералом Щербачовим, сприятливо ставились до нашого руху. Я просив його повідомити мене, на яку збройну силу, в разі потреби, я міг би рахувати. Генерал поздоровив мене і висловив радість з приводу мого призначення, але що до допомоги, то на це виглядів не було.

Вертаюсь й беру участь в зборах усіх старших начальників залоги міста Одеси. Бачу поміж присутніх багато знайомих облич. Старший серед них, генерал Алексеев, висловлює мені добрі побажання в імені присутніх на нараді й задоволення з приводу мого повороту до округи. Вислухую, дякую, шукаю щось конкретного, щоб відповісти, але бракує слів... Казати дурницю заслуженим старшинам, що посивіли в боях — ніяково. Думаю, що ближчі дні принесуть щось потішаючого.

Студіюю присутніх. Перед мною сидять глибоко замишлені, все поважні люде: генерал Нілус — начальник гарматної школи, ген. Алексієв — начальник шкіл піших, безногий полковник генерального штабу К., полковник Змієнко й інші, які вже й без моєї аналізи знають, що справи неважні... На аналізі не затримуюсь довго. Рішаю битися за спокій у місті до останньої можливості, в крайньому разі одвести здібні до бою частини на румунський фронт.

Службовий кабінет свій я улаштував в Штабі Округа, а особисто отаборився у Начальника Одеської військової старшинської школи, безногого полковника К., людини з видатним військовим хистом, широкого розуму й добре зорієнтованого в наших справах. Він часто заходив до мене й ми обмінювалися думками. Я почував себе у нього цілком безпечно, а на ті часи — це було рідкістю.

По оголошенню Четвертого Універсалу „федеративні консерватисти“, до яких зараховував себе майже весь штабовий апарат, — перейшли до опозиції. Разом з тим готувався наступ большевиків. А тому я настав перед комісаром П-ом, щоби, не чекаючи четвертого виступу большевиків, самим зайняти чисто боеву позицію. Числив я і на те, що так поставлена справа відкрила-б очі й багатьом групам, що були відомі у нас під назвою „нейтральних“. Могло це прислужитися напливу в наші ряди вояків добровольців, бо-ж Одеса, як і інші міста України, була переповнена старшинами, що через революційні події залишалися „за бортом“. Щоденно наповнювали вони собою каварні, шинки, пивні, притони для гри в карти, все чогось вичікуючи, розраховуючи певно на те, що хтось їх колись визволить й знов поставить

на „своє місце"... За браком політичної освіти, а то й за відсутністю глибоких патріотичних стимулів, ці панове в переважній більшості тримали неутралітет. Отже лишалося поставити їх перед фактом, на випадок неорганізованості, загрози знищення кожного зокрема „дев'ятою хвилиною" розбурханого революційного моря...

Друга нарада відбулася вже за містом у нових, гарних будинках Сергієвської школи гарматчиків, у генерала Нілуса, який був освіченою і високоавторитетною, поміж персоналом школи, людиною. Він зумів і в ці жахливі часи зайняти ту позицію для школи, яка дозволила б нормально продовжувати вишкіл майбутніх старшин. Йому було не до впадоби, щоб політична нарада відбувалася саме в мурах його школи. Від цього він передбачав лихі наслідки для школи включно до її бомбардування. Але обставини так укладалися, що коли й можна було говорити про якийсь фізичний опір, то саме з околиці, в якій ця школа знаходилася.

Найважливішою точкою наради мало бути питання про доцільність і своєчасність оголошення військового стану в Одесі, а в наслідок цього передачі оборони міста командирі запасової бригади, як старшому з командирів українських частин. Моральний стан присутніх був майже пригноблений і саме через те, що ніхто не вірив у здатність своїх апаратів боротьби, відповідальні особи констатували, що агенти ворога проникли аж до самих командних та адміністративних верхів... Більше в наслідок закоріненої в психіці звички ставити ворогові опір, ніж з пореконання про корисність наших заходів, проаналізували ми засоби, яких можна було б ужити в неминучому збройному конфлікті.

Пращаючись з присутніми, я побажав кожному зустрітись в кращих обставинах. Як зараз пригадую собі довгий „докірливий" погляд генерала Нілуса. Він навіть не втримався і сказав мені: — „Ви відступите, а що робитиму я зі своєю школою“?... Большевики, як ворог, були на той час ще сфінксом, але контингент, що творив у той час їх кадри, не вівшував нічого доброго...

По всіх ознаках, на підготовку нам залишилося день-два і то було безперечно найоптимістичнішим розрахунком. Цей час я вирішив використати для упорядкування всіх справ у Штабі Округу, який, як військово-технічний апарат через нагле дезертирство багатьох штабових сил, був в розкладі. Службовці, як пацюки з пстопаючого пароплава, зникали, не лишаючи по собі жадних зв'язків. Врешті на полудень—штаб став цілковитою пусткою. Навколо мене трималося ще двох-трьох українських старшин, особисто мені відданих, але й вони, перевтомлені надмірною працею ходили, по великих пустих покоях штабу мов сонні мухи.

Після полудня від одного Українця-мор'яка я довідався,

що большевики вирішили прискіпити свою акцію, що вони виступлять сьогодні-ж таки на 5. чи 6. годину. Таки чином у мене лишилося до розпорядимости кілька годин. Кажу у мене, бо місце перебування П-а мені було невідоме. Очевидячки він не довіряв своїй долі нікому. Коли хочете — він мав на це деяку рацію — бо то була Одеса.

Біжу в „апаратну“, щоб поінформувати скорше „Київ“, та ще раз перевірити, чи не зможе фронт дати нам щось для підсилення. „Наш телеграфіст“ просить мене говорити поти-ху, бо він не є певний, чи сусід його не большевик. З „Ки-їва“, звичайно, — порада, а з фронту „нічого конкретного“. Кінчаю всі справи і вже в повній темряві спішуся до дому. Вулиця вимерла. Тиша. Жадного руху. Дома мене чекає по-відомлення, що не більше, як за 10 хвилин большевики будуть у мене на квартирі. Спостерігаю на собі погляд начальника школи — мовляв — „не накликай на нас зайвої небезпеки. Хіба ти не розумієш, що ти вже поза законом“? Даю джурі кілька „керенок“, одягаю стареньку шинельку, папаху, беру браунінг і вихожу з дому з наміром провести ніч у Л. — Німця — старшини моєї школи. Зовсім недалеко чути стріли, вибухи бомб. Роблю коло й все-ж добиваюся до будинку мого знайомого. Здивований моїм візитом — він швидко орієнтується і радо приймає мене у хату, але числить, що події йдуть таким темпом, що за дві-три години ми будемо цілком відтітати, через се вважає за краще, коли-б я погодився погостити у його батьба на Малому Фонтані. Я приймаю пропозицію й ми вирушили в подорож. Я мав рацію, нагло покидаючи свою хату, бо лишаючись в ній, я накладав обов'язок на школу боронити мою особу. Дальніше-ж перебування моє в мурах школи — не давало нічого позитивного, а кілька юнаків могло втратити життя. Полковник К., коли я переказав йому своє рішення, нічого мені не відповів, але по виразу його очей я бачив, що він з узнанням поставився до мого рішення. Найбільше постраждав мій джура. Большевики, що поналазили в мою кімнату, вимагали від нього відомостей про мене. Ні погрози, ні насилля, ні револьверове дуло коло скроні, нічого не могли вдіяти, бо він дійсно нічого не знав, а коли-б і знав, то я певен того, не зрадив би, бо це був наш козак.

Розділ V.

(Моя одисея в Одесі і в Бесарабії).

Під усім тим, що далі пережили я й поручник Л., можна було-б підписати ремарку якогось найфантастичнішого роману.

Моя одисея почалася з мандрівки по скелях морського побережжя. Була повня. Під нами внизу море, перед нами ясні й темні плями — контрасти. Довший час все іде добре.

Нарешті входимо в пас поодиноких ферм-віль. Якийсь пес настирливо нас атакує. За його гавканням чуємо військове: „Стій"! Погано, проте йдемо назустріч „окику". З темряви висувається озброєна фігура солдата. Я накидуюсь на нього і вимагаю від нього закликати пса, який все іде по наших пятах... Солдат виправдується, кличе пса. Ми використовуємо момент і знов поринаємо у темряві. Виграємо певний терен. Знову чуємо: „Стій"! а за нами стріл. Але вже пізно. Ми поза його обсервацією, кулі мандрують поза нами. Мандруємо й ми далі... Опівночі ми вже на Малому Фонтані — в хаті його батька. Старшина дзвонить. На другому поверсі відчиняється вікно й при місяці бачу велику гарну, сиву голову діда... Слідує кілька фраз в німецькій мові. Ще кілька хвилин і чуємо на сходах будинку важкі кроки, дзвін ланцюха і високий, ще повний сил, дідусь гостинно запрошує нас до хати. Кілька доповнюючих інформаційних слів досить для того, щоб одержати запрошення числити на його хату, як на власну...

Рано. Дякую милому господарю. Беру з собою Л. й хочу добратися до загороднього трамваю, щоб дістатися до околиць міста й за поміччю першого телефону сполучитися з штабом запасової бригади. До трамваю не близько. Мандруємо з три години. Питаємо стрічних, що робиться в місті? Відомости неясні, різноманітні. От і трамвай. Пусто. Пасажирів мало. Кондуктор каже, що большевики перемагають. У Л. не бачу особливої охоти мене супроводити й через те раджу йому берегти свого батька, а сам з першим трамваем іду. Як тільки уздрів перші хатки — висідаю і йду пішки. Назустріч група авт повнісенько набита „товаришами". Ховаюсь за першу хату і натрапляю на нову неприємність. Мене заатаковує величезний пес, який хапає мене за полу й вириває з плаща доброго пів аршина. Я счиняю крик. Господарі відбирають у пса частину моєї гардероби. Перепрошують, відганяють пса і просять до хати. Сяк-так пришивають мені віддертий шматок на своє місце, але не тяжко собі уявити, як після цього епізоду виглядала моя шинель. Проте дякую й за те, і відходжу, почувавши на собі довгий й уважливий погляд. Роздивляюся й намічаю собі камінну будову, досить розлеглу, обведену великим червоним парканом. Думаю, що певно там здобудуся на телефон.

Довго стукаю, нарешті впускають, провадять в середину й я опиняюся посеред натовпу дівчорі, — малі й дорослі дівчата. Це був притулок. Діти з цікавістю дивляться на мене. Я прошу провести мене до начальниці. Розумніші показують її кімнату. Від начальниці дізнаюся, що найближчий телефон є у в'язниці. Неприємно, але наважуюся йти до в'язниці. Там відкликаю начальника на бік, коротко інформую його хто я, й прошу його предоставити мені для переговорів зі штабом телефон. Начальник охочо веде мене до

апарату. Дзвоню. У відповідь зустрічний дзвінок і бойове „альо”. Питаю, свого конкурента, хто він й чого хоче?

— Тут революційний трибунал. Вимагаємо негайно випустити на волю політичного арештованого Х.

Я кладу трубку й хочу відійти до начальника в'язниці, але назустріч мені гурт матросів. Даю їм перейти й зникаю. Сідаю знов на трамвай, досить щільно набитий публікою, й їду до міста, думаючи по дорозі зібрати відомости. Ось ми вже в головній частині міста. Трамвай нагло зупиняють „товариші” кавалеристи бригади полковника Ч. (брат його служив аж до самої смерті у нашій армії). Іде перегляд документів. Я маю самі „компромітуючі”. Насовую на себе глибше шапку, підіймаю комір й вдаю з себе зовсім перетомлену людину в півдримоті. Щоб там не було, а рішаю витримати свою ролю до кінця. От і моя черга. Мене окликають — „Ваші документи!” Мовчу. Окликають ще раз. Нарешті голос: „Та лишіть його! Бачите, зовсім втомлена людина!” Мене залишають. (Хай читач не дивується. Тоді такі щасливі пригоди ще були можливі). Трамвай доходить щасливо аж на другий кінець міста. „Не факт, а істинное проісшествіє”, як кажуть в Одесі.

Ніч в якійсь розбитій фабриці тягнулася дуже довго, хоч мене ніхто й не турбував, бо периферії міста ще не були втягнуті у вир подій. Тільки під ранок розстався я зі своїми тяжкими думами, роблячи висновок, що в часи революції ліпше не мандрувати з місця на місце самотнім. Думаю про Катеринослав і про всіх молодих і старших друзів. Крім того про практичність в небезпечних хвилинах триматися найпевнішої військової частини. Над рано — змучений до щенту й виснажений — засипаю.

Прокидаюсь за білого дня. Знов їду в напрямку до міста в надії здобутися на якийсь звязок, а через нього й на відомости про стан річей в Одесі. На околиці міста бачу поміж хатками дві особи у військовому убранні, але вже без всяких ознак їх ранги. По недосвідченості вони думали в такий спосіб заховати своє „буржуйське” походження. Питаю, чи не знають, що діється в Одесі. Переглянувшись поміж себе, один з них з посміхом відповідає мені: „То наші беруть гору!”. Я удав, що розумію, хто це „наші”, і в такому тоні розмова велась довший час. Я ясно уявив собі, що маю перед собою не злий тип „неутралістів”, що рішили довіритися лише власним силам і спасали себе самотужки. Але все-ж їх було двох і здається один другому вірили. Поволі пізнали ми один другого й вони погодилися допомогти мені в моїх „розшуках” за інформаціями.

Зібрані відомости доводили, що влада в руках большевиків. Що українські частини або зовсім не виявляли опору, або дуже слабкий. Большевики запропонували козакам

видати старшин, обіцяли їм за це повну волю. Але козаки передягнули старшин і вивели їх за місто. За себе я довідався, що все-ж на мій телефон із в'язниці — Штаб нарешті відгукнувся і вирішив вислати по мене авто. Але технічно це виконати було неможливо. Поміж рештками вояків ходила чутка, що мене піймали й кинули в „топку” кружляка „Алмаз”, який був осередком одеської чрезовичайки.

Цілий той день ми збирали інформації. Були вони одна від другої жахливіші. Переказували про страхіття, що робили матроси над Українцями. Корабельна топка вже не могла виконувати своїх обов'язків „автодафе” й „контр-революціонерам” просто прив'язували камінюки до ніг і кидали в море. Пізніше, коли Німці ввійшли до міста, я чув, що подолази не могли знести тих картин, які відкривала перед ними морська глибінь. Люде, як казкові істоти, творили на дні легіон мертвих.

Довго не розмірковуючи, вирішив я пробратися до Яс, де в той час був штаб румунського фронту. Мої два знайомі погодились подорожувати зі мною. Я вибрав собі переправу через Дністер в Акермані, а потім просто через Кишинів до Яс.

Переправу через Дністер тримали місцеві рибалки, які за невисоку ціну перевозили втікачів партіями 8—10 люда. Дністер лише в де-яких місцях мав ледову покришку. В більшости-ж, як у нас кажуть, він був під „салом”. Ми вже були під другим берегом, як почули кулеметну стрілянину. Наш стерничий зареагував на це й узяв трохи вище по воді, щоб висадити нас в утульному місці. Стрілів стало чути більше. Було чути вибухи поодиноких бомб. На запитання довідалися, що то „лобузи” залізли до винного складу, хтось на підпитку запалив цигарку й весь склад уявляє з себе суцільний казан палаючої смоли. Ми побігли до горальні. Найбуйніша фантазія не змалювала-б того видовища, що зявилося перед нашими очима. У вікнах горальні ще було видно постаті повислі на залізних ґратах. Навколо стогоном стогнав натовп... Безпорадна влада була безсилою.

Подорож до Кишинева зробив я на звичайному сільському возі. Ми робили в день до 60 верстов. Ночували переважно у пан-отців. По селах бачили не раз сільські сходи. Селяни імпонували солідністю й багатством. Кожний мав на собі гарного розлогого кожуха та чорну смушкову шапку. Певне ми були не перші, що робили таку поспішну подорож з Одеси до Кишинева. Доказом цього були деякі уваги та іронічні посмішки.

Бесарабщина була під зарядом румунської військової сили, й ми порівнюючи в цілком культурний спосіб дібралися до Яс. Генерал Геруа прийняв мене як старого свого бойового однопольчанина. Я отверто зясував всю безвідрадість мо-

го положення в Одесі. Скаржився на те, що військово-адміністративна галузь взагалі не була моїм фахом. Але куди тільки революційний хаос не може штовхнути людину. Ще раз поставив питання про допомогу Одесі фронтовими силами і ще раз переконався у тому, що всяке числення на старі військові формації було зайве. Вечером того-ж дня я відвідав і ген. Щербачова. Від нього я одержав пропозицію обняти посаду фронтового комісара, бо молодий і молододовідчений прапорщик К. робив їм труднощі. Атмосфера поміж українським заступництвом і фронтовим командуванням була напружена настільки, що кожної хвилини міг повстати розрив. Я, навчений гірким досвідом, відмовився, а вирішив зайняти скромне назовні, але важне по суті, положення в ліквідаційній комісії, що мала завданням зберегти чисельне військо майно для будучої української армії.

З прибуттям до Яс моя одисея закінчилася. Щоб скласти повну картину всього пережитого мною, треба було б додати ще тисячі епізодів, які завжди супроводять більші події, й які так добре відомі всім тим, що подібно мені примушені були пережити цю неспокійну добу.

Розділ VI.

(Перебування на румунському фронті. Праця в комісії по забезпеченню майбутньої української армії матеріальною частиною. Похід полк. Дроздовського на Дін).

Румунський фронт був тою дільницею західного, в якій процес українізації військових частин розвивався з меншими тертями й перешкодами, як з боку російських політичних партій, так і з боку командного начальства. Ступнево тут зорганізувалися й вищі національні військові апарати — ради дивізійні, корпусні, а пізніше й фронтова. До четвертого Універсалу не було й особливого тертя поміж вищою командою й фронтовою радою, але по цьому акті „офіцерський союз” — що займав до того позицію лояльної опозиції, займає явно-вороже становище. Ген. Кельчевський, полковник Дроздовський — хоч самі із „малоросів” — стають душею єдино-неділимчеської ідеології. На реальному питанні — кому належить майно фронту? — почалися тертя й з румунською владою. Ген. Щербачов, що не симпатизував з IV. Універсалом, схилився в бік інтересів Румунії й таким чином усталася нова дислокація сил, а тим самим повна ліквідація війська, як апарату боротьби. Надто молодий склад фронтової ради не сприяв успішному розв'язанню конфліктів — може з тих причин, наша технічна місія, яка тоді обернулася в наше політичне заступництво, д-р Галіп і Голіцинський — приділила до комісії, що мала відати поділом майна, ген. Колодія, а пізніше й мене,

Ген. Колодій був шляхетського роду, службовець добрих військових гарматних частин; в поступованні коректний і зрівноважений, він був корисний у праці. Роздумавшись, ми вирішили не втручатися в політичну сторону національної праці, а бути, так би мовити, технічними порадиниками Комісії. Фронтовому командуванню моє українофільство не подобалося. В його руках були матеріальні засоби й через те ми, тоб-то я і ген. Колодій, терпіли матеріально. Що до фронтової ради, то не була вона й сама багата й не могла нам допомагати. Жили ми кожний в своєму помешканні, а обідали й вечеряли разом. Було бідно — але їли свій хліб поміж своїми людьми, які радо приймали нас у своєму товаристві. Тоді-ж я близько познайомився з д-ром Галіпом і п. Голіцинським та їх службовим персоналом. Жили вони в митрополичих палатах і були добре прийняті в урядових колах.

Розклад сього фронту від Балтика до Чорного моря спричинився до зміни політичної орієнтації в Румунії — партія германофільська брала гору й врешті скінчилося тим, що Французи мусіли покинути Яси. Я сам був свідком того, як тяжко країна переживала кризу. Це прислужилося й тому, що організації Росіян, що продовжували додержуватися комбінацій, в яких головним моментом було опертя на „союзників” — мусіли глядіти собі виходу. Такий вихід був вказаний полк. Дроздовським. Він був душа й організатор походу через Україну на Дін з відкиненням потім своєї операційної лінії на Кавказ (роля Англії). — Така була ідея авторів цього цікавого походу. Полк. Дроздовський був моїм субадютантом в У. К. Л. Гв. Волинського полку. Були ми спільно з ним і в японській війні і кілька день перед походом я бачився з ним.

Говорили ми головно про українське питання. Всі його політичні прогнози виходили з так добре нам відомого становища „малороса”. Мені було дивно, що Дроздовський — людина без сумніву небуденна — в цьому питанні пішов старими, гнилими стежками. Проте на прощання я побажав йому щасливої дороги. Можна ріжно підходити до Дроздовського, як до сина нашої нації, але треба віддати належне його мужности, безкорисности й впертости в переведенні раз прийнятого пляну. Мені здається, що фізична хиба — короткозорість — та постава його вчителів, котрі були ворожо настроєні до нашого руху, привели його в табір наших ворогів.

Підчас мого перебування на румунському фронті події на Україні прийняли надто трагічний характер. Муравйов, також „детіще Одеси” (він всього пів року перед моїм прибуттям до школи старшин був там сотенним старшиною, перед тим служив у поліції), опанував Київ. Центральна Рада рештки своїх сил доручає ген. Присовському. Сама відступає на Житомир, де незабаром усталоється політичний

контакт з німецькими військами. Прямим наслідком цього була стабілізація внутрішнього фронту, а пізніше і офензива українсько-німецьких військових сил на терени України.

Мав рацію Затонський, коли в своїх промовах до Галицьких Стрільців (зима 1919. р.) зазначив, що большевики воювали з Українцями не мілітарними засобами, бо дійсно в той час уся їх армія ледве переважала 100.000 чоловік. Їхніми засобами була пропаганда серед дезорієнтованих мас. Але ці засоби видалися непридатними для німецького вояка, для якого „фатерлянд” був усе. Большевицька демагогія спасувала перед цим вояком і марш українських патріотів на свої землі був скорше полевою прогулькою, чим солідною військовою акцією.

Вістка про звільнення України від большевиків дійшла і до нас. Чарувала думка вернутися до краю, щоб скорше взятися за працю. Факт політичної угоди України з Центральними державами з правного боку вирівняв нашу ситуацію в Румунії, але місія д-ра Галіпа, як франкофільська, повинна була відіхати до Києва. Він запропонував разом з ним відіхати і мені. Я не відмовився. Відїзд наш стався майже на початках квітня.

Треба тут ще зазначити позицію командування румунського фронту. Я гадаю, що в його поступованні була певна практична лінія. Лишаючися в Румунії, генерал Щербачов був на сторожі матеріальної сторони справи, для фінансування і економічної підтримки акції, що розпочиналася походом полк. Дроздовського на Дін. Авторитет ген. Щербачова поміж Румунами був такий великий, що лише він, у тих несприятливих умовах, міг розрахувати на певний успіх своєї місії. Свою позицію він скріпив тим, що погодився на охорону майна румунськими військами. Я зупиняюсь над цим питанням з тих мотивів, що це майно стало єдиним джерелом, з якого й ми користалися для наших збройних виступів.

Переїзд з Румунії до Києва пройшов для нас в умовах, що мало відрізнялися від часів передвоєнних.

Розділ VII.

(Моя праця у Воєнній Міністерстві над виробленням нових засад військової справи на Україні).

В Києві я спіткався знов зі своїми молодшими друзями з Катеринославщини — Миколаєнком, Є. Єфремовим й деякими іншими, яких тепер політика розкидала по самих різних „концепціях”. Від них я довідався в усіх подробицях про перший та другий напад Махна на Катеринослав, про геройську боротьбу українських частин. Тут же від них вперше я почув й про отамана Гулого-Гуленка — партизана, яко-

му суджено було в майбутньому відограти видатну й гарну роль в нашій національній боротьбі. Вони допомогли мені знайти „на Липках” досить добрий і великий покій, який часто обертався в нічліг для тих, що час від часу наїзжали з Катеринославщини.

Військове міністерство було в руках ген. Осецького. Посаду начальника Ген. Штабу виконував підколковник Слівінський. Головний Штаб (частина організаційна) був підпорядкований ген. Галкіну — досвідченому штабовикові, глибокому патріотові, що в революційних обставинах високо тримав стяг старшини. Мене з ним звязувала минула служба в одному гвардійському полку. Наразі він запропонував мені посаду голови комісії для перегляду постанов про службу вояків — галузь надзвичайно відповідальну, яка мала завданням створити підвалини військової кар’єри старшин. Я запропонував на цю посаду ген. Кушакевича — також нашого бувшого однополчанина, якого здорові погляди в цій галузі військової справи мені подобалися. Генерал погодився з тим, щоб я був його першим помічником.

Головний Штаб тоді уявляв собою оригінальну установу. Передовсім вражала мішанина в його особистім складі. З одного боку тут були старшини вищої службової кваліфікації а з другого — службовики, які ніколи й нічого спільного не мали з штабовою службою. Через те штабова машина „кульгала на всі чотири”, а видатність її праці була значно менша, ніж вимагав час — час, коли вперше на Україні почали працювати над основами військової справи.

Большовизм на Московщині та голод приваблювали вже й тоді до передпокоїв генерала Галкіна безробітну фахову старшину, яка почала собі пригадувати, що й вона має де-що спільного з українством.

Мені доводилось чути про надзвичайно цікаві діяльогі, які часто-густо відбувалися поміж ген. Галкіним і пошукуєчими праці фахівцями військової справи. Ці панове ніяк не могли собі уявити, що ген. Галкін совісно стояв на своєму пості й хотіли в ньому бачити такого-ж самого товариша по нещастю, якими були вони. З олімпійським спокоєм, характеристичним для ген. Галкіна, він двома-трьома короткими реченнями поясняв їм правдивий стан річей, а потім пропонував свої послуги.

Число зголошень значно перевищало запотребовання і начальник Ген. Штабу мав поважний список до вибору вищого командного складу армії. Роботи було більше, ніж досить, роботи цікавої. З метою координації праці, ми всі, кандидати на вищі посади час-від-часу збирались у ген. Осецького, який змальовував нам своє розуміння річей що до військової справи на Україні. На цих сходах я вперше познайомився з моїм колегою по курсу, що був призначений

на 9-ту дивізію, генералом Дашкевич-Горбацьким, а також ще зовсім молодим підполковником В. Тютюнником, для якого ген. Осецький просив у мене, як особистої послуги, посади команданта полку. Відзивався він про нього, як про доброго бойового старшину.

При кінці квітня ці засідання стали вже правильними, бо наші теоретичні справи підходили до кінця. Початок травня був визначений початковим терміном для нашої практичної роботи на місцях розташування дієвих частин.

День 28. квітня мені особливо запам'ятався. Після чергового зібрання у ген. Осецького пізно вечером пішли ми до дому. Ген. Дашкович і я вийшли разом, розмавляючи де-який час про майбутню співпрацю. Мені й на думку не впадало, що я маю справу з генералом, який був вже в ролі Начальника Штабу майбутнього гетьмана Скоропадського.

Правда, хоч я й був цілком захоплений своїм ділом, але-ж певний неспокій в політичній атмосфері я відчував. Частенько зустрічаючись з д-ром Луценком, секретарем самостійників Андрушком та й з іншими, я бачив, що політичні взаємовідносини загострювались. Діяльність Центральної Ради мало кого задовольняла. Була туга за новими напрямками. Панове з меншостей прикладали до цього й своїх рук...

У взаємовідносинах з Німцями, через невиконання взятих на себе в Берестю зобов'язань, також було не все гаразд. Ходили чутки й про рух поміж хліборобами та багато іншого, але признаюсь, я був заскочений, коли 29. IV. — коло першої прибл. години, зустрів я на вулиці ген. Кушакевича, який оповів мені, що в сій хвилині хлібороби обирають гетьмана.

Направляюсь до цирку — повно, дуже повно, але все-ж таки ще можна було проштовхнутися. В середині самі дядьки. Повно їх і в партері і в льожах. На сцені президія. По середині партеру імпровізована трибуна. Промовці кидають в масу слухачів образи розрухи; Центральна Рада на лаві підсудних і для неї не знаходиться жадних виправдань. Вона мусить уступити. Потрібна сильна рука господаря. Як би у відповідь на промови ораторів десь з боку доноситься: „Гетьмана нам треба!“ — „Гетьмана! Гетьмана!“ — лунає по салі... Цього промовця заступає другий. Той же зміст, хіба що вирази інші, бо говорить людина більш розвинута. Вліво в льожі нам показується в козацьких строях блискуча група. Займають місця. По залі шопотять: „Генерал Скоропадський“. Промовець називає кандидатом на гетьманську булаву — генерала Скоропадського.

Зібрання підхоплює цю кандидатуру, по будівлі голосніше й голосніше лунає: „Слава Гетьману Скоропадському!“.

Президія кидається до льожі, де сидить генерал і запрошує його до президіального столу. При появі гетьмана на сцені, збори улаштовують йому овацію. В короткій про-

мові Скоропадський дякує зборам й просить вірити, що його сили і хист будуть скеровані на добробут українського національного діла.

Президія зачинає збори й просить всіх присутніх зібратися біля св. Софії, Іду до педагогічного музею, щоб подивитися, як буде реагувати Центральна Рада. Ще з Фундуклеївської чую кулеметну стрілянину, але не довгу... Вулиці цілковито порожні. Кажуть, що порядок у Києві забезпечують Німці; підходжу до району Педагогічного музею. Бачу поодинокі групи Українців. На молебен я спізнився, а через те направився до касарень УСУСІВ (Галицькі січові стрільці — головна збройна сила Центральної Ради). Від стрільців дізнався, що їх Німці знеутралізували.

Вертаю до своєї канцелярії в Штабі. Дізнаюся, що переворот закінчений факт, й що нова гетьманська влада наказує всім продовжувати свою службу на своїх місцях.

Моє вражіння, що наколи-б не Німці, характер перевороту був би зовсім інший. Коли-б хлібороби були озброєні, напевно, не обійшлося-б без пролиття крові.

VIII.

(Корективи в Військовій Централі по перевороті. Новий підхід що до організаційних кадрів. Певні пропозиції і призначення на Полтавщині.)

Перші вражіння по перевороті були для мене пригноблюючі. Справа носила характер повного дисонансу поміж консервативними і революційними елементами. Але врешті усе, бодай на зовнішнє око, заспокоїлось й помалу приступило до праці.

Генерал Рогоза у якості військового міністра, підполковник Слівінський — начальник Ген. Штабу і ген. Галкін — Головного Штабу, мали перевести в життя замисли Гетьмана по організації військових сил України. Нікому з перелічених осіб не можна було відмовити ні розуміння своїх обов'язків перед нацією, ні особистої вартості. На цих старшин передовсім ліг обов'язок добору ближчих помічників. На посаду вартового отамана був призначений молодий генерал Лігнау, здається років на два молодший від мене по службі в Л. Г. Волинським полку. Лігнау був старшиною виключних здібностей, але фахівець переважав у ньому українського патріота, був ляндекнехтом. Працював він совісно, але корективи пороблені ним в командному складі української армії не були відповідні. Він не вхопив морального моменту справи.

Реєстр кандидатів на посади вищого командного складу значно побільшився вже кандидатами з табору консерваторів-гетьманців й так званого „малоросійствующого“. Я

знав, що на 12 дивізій кандидувало нас до 72 генералів й полковників, а тому числив, що великих виглядів на отримання дивізії не матиму. Це було причиною мого заглиблення в штабову працю.

У вільні години відвідував я ген. Осецького, який по-малу вийшов з небезпеки, хоч все ще рахував за краще даремно нікому не мозолити очей. Я радився з ним, як з людиною, що більш від мене захоплювалась політичною стороною справи, як він задивляється на все це і які користи добачає в сучасному перевороті для нашої загально-національної справи. Він робив розумне обличчя, хитро усміхався, але до ладу нічого не казав...

Тим часом почались перші формування сердюків й військових шкіл. Полковник Клименко — „фінляндець” (Л. Г. Фінляндського полку), що був призначений формувати сердюків, заїздив до мене в Ген. Штаб й просив обняти тим часом посаду його помічника з тим, що як буде формуватися друга сердюцька дивізія, я буду призначений на її командира. Я відмовився, бо знав, що особливостями характеру взагалі не надавався на всілякі допомогіві ролі. Я завжди давав перевагу малому ділові, але своєму.

Натомість мені більш припала до серця друга пропозиція, — вже у галузі військово-педагогічній, а саме командира Штаб-Старшинської школи — щось подібне до бувшої Оранієнбаумської школи капітанів Армії, яка по моему розумінню за малили корективами могла-б бути фактично Високою Військовою Школою. З цього приводу був я навіть у ген. Юнакова, якому міністр доручив військово-педагогічну галузь армії. Генерал обіцяв закріпити за мною це місце, але застерігся, що в ближчому часі не передбачується улаштування вищих шкіл. При цій нагоді я мав можливість оглянути школу, в яку між иншим поступали й наші катеринославські юнаки.

Гостюючи часом у мене, вони скаржилися часто на те, що їх не задовольняли ні режим, ні методи навчання. Те, що я сам міг побачити, мені теж не дуже подобалося. Скидалося все скорше на масову виучку, ніж на індивідуальний вишкіл інструкторів. Дуже негарну роллю відіграв полковник-Німець, якому був доручений вищий контроль над школою. Він надто нехтував моральний бік справи.

Була по моему хиба і в загальному пляні педагогічного діла в армії. Думаю, що на часі була низка курсів — для піднесення фахового і морального рівня штаб. старшин. Треба було розпочати бодай з 4-ох місячного загального Штаб-Старшинського вишколу, аби вирівняти погляди на військове діло взагалі, щоби потім за поміччю вже цих кадрів, відчинити серію окружних (при корпусах) обер-старшинських й підстаршинських вишколів.

Щож власне було осягнуто за ті шість місяців, що нам

послала доля?! Армія здобулась на приготування що найбільше 800 молодих старшин, які — мов та ластівка — весни для армії ще не робили. Армія потребувала в той час перепустити через відповідний вишкіл бодай 10.000 обер-старшин й якийсь десяток тисяч підстаршин.

Генерал Юнаків, наша найвидатніша на той час фахова сила, просив мене відвідати в справі моєї кандидатури ген. Штабу — підполковника Слівінського. Не знаю чому, але часто буває так, що у людини складається інстинктивне упередження проти другої людини, якої вона навіть й не знала ніколи. Так було і зо мною. Цього фаворита революції я страшно не любив. Пішов я до нього з тяжким серцем. Набундючена маленька фігурка, зложивши руки навхрест, велично попросила мене сісти. Як зараз памятаю, мене особливо цікавив його профіль, бо гадав, що він, як чимало інших з наших військовиків, також хорів „на Наполеона”. В розмові він був короткий. Я уклонився і пішов собі з сумом до дому, з вражінням, що цьому фаворитові революції пороку не видумати.

Ці відвідини зміцнили в мене переконання, що тяжко мені з маркою „самостійника” й „ліберала” числити на посаду команданта дивізії, хоч в самих гетьманських палатах були люде з Українців-гетьманців, що до мене особисто ставились з прихильністю. Тому я був дуже здивований — коли в спискові призначених знайшов і своє ім'я. Ліквідувавши службові справи я поїхав на місце призначення — у Полтаву.

IX.

(Залізничний корпус. Полтава. Перші вражіння від стику з кадрами 6-го армійського корпусу й 11-ої дивізії. Генерал Слюсаренко. Важливіші моменти в житті дивізії й залоги).

Вже перед самим відїздом я був запрошений на побачення до міністра шляхів, інж. Бутенка — палкого націоналіста-самостійника. В поступованнях він був реалістом. Він не дискутував з новою владою на теми ідеологічні, але просто увійшов до кабінету з думкою, у нових обставинах, не зовсім для нього приемних, робити українську справу.

В середині літа Бутенко й Осецький розпочали формування охоронного залізничного корпусу, куди запрошено позитивніші, під оглядом національним- елементи, які в нових формуваннях ген. Рогози — за браком стажу — мусіли задовольнятися порівнюючи невеликими посадами. Так опинилися „за бортом”: полк. Кудрявців, Віктор Павленко й інші. Як мені здавалося, тримали вони певний контакт з партією самостійників. Зробили пропозицію й мені вступити в ряди корпусу. З залізничними військами я ніколи нічого спільного не мав й через те подякував за увагу.

Я довго думав над тим, як уряд Лизогуба міг взагалі погодитися на передачу залізниць в руки елементу, що був явно опозиційно настроений до того ладу, який мав тоді запанувати на Україні.... Пізніше це мені стало ясніше.

Треба сказати, що найлегше було усталити в новому курсі добрі взаємовідносини саме з елементом військовим, який в більшості й тоді до жадних партій не належав, й коли цього не сталося — то треба це завдячити малій гнучкості Військового міністерства та ближчого оточення гетьмана, яке свою енергію направило на те, щоб закріпитися особисто навколо булави, периферія-ж від них вислизала. Багато разів мені доводилось чути пізніш про те, як група військовиків й громадян також намагалися прорвати цю штучну блокаду, що її збудували довкола гетьманського палацу, але „чанчири” й „аксельбанти” ретельно оберігали своєї позиції. Тут ми маємо зайвий раз ілюстрацію до впливу „ближчого оточення” на справи.

В Полтаву я приїхав рано. Все ще спало. Використавши час, я обійшов добру половину міста. Лишалась стара репутація великого, гарного села над Ворсклою.

Кількаповерхових будинків мало. Більше все „осібняки” й обов'язково з садками. Бруковані вулиці з тротуарами знайшов лише по магістралях. Нормально громадяне міста задовольнялися дерев'яними хідниками, які до того були страшенно неупорядковані.

Подекуди були розставлені німецькі вартові, та „парки арматні й обозні” — ознака того, що місто знаходилося під зарядом німецького війська. Довідався й про місце постою штабу дивізії. Він був розташований в новому будинку ремісничої школи. Я сказав штаб — властиво-ж це був лише зав'язок його, бо представляли його всього дві-три особи, й то другого й третього порядку. Головне, в чому відчувався брак — це, що не було начальника штабу. Його заступав сотник. Команда корпусу (6-го) мала місце свого осідку також у Полтаві й це було для дивізії дуже зручне, тим більше, що командиром корпусу був генерал артилерії Слюсаренко — герой з японської війни, а в своїй галузі видатний спеціаліст, генерал, хоч і не був прихильником нашої національної справи повною душею, але був лояльним й ретельним службовцем. Начальником Штабу корпусу був ген. Гембачов, особа, що більше була зацікавлена в нашому русі. Проте в Полтаві він був мало, більше перебуваючи в Києві в Ген. Штабі.

В Полтаві мене очікувала мила насподіванка. Поміж старшими чинами дивізії було чимало таки патріотів, й цілком на своєму місці, як спеціалісти — досить мені назвати прізвища кількох полковників — Базильського, Бурківського, Алмазова та Крата й Вишнівського, так добре відомих нашому суспільству. Проте без „але” й тут не могло обій-

тися. Гальмував справу вихови дивізії мій перший помічник бригадір, полковник Х. Найменше підкреслення з мого боку національного виховання кадрів, змальовувалося ним як бажання ввести в дивізію політику. Я це уважав за поважну перешкоду в дорученій мені справі, а тому, коли назбиралося досить матеріалу, — я не вагаючися поставив в команді корпусу питання про перевод його в іншу частину, бо у мене йому нічого було робити. Корпусний апробував мій доклад, а тим справа була вирішена. Дивізія пішла під знаком національним й все послідує життя її вже гармонювало з місцевим патріотично-настроєним громадянством.

По основному організаційному пляну, що тоді переводився у життя, до піших дивізій були приписані, (що було доцільно), й арматні бригади. Не знаю вже з яких мотивів, здається з тих, що виникали побоювання, щоби арматні частини не потерпіли в спеціальному навчанню, їх знов було від дивізій відкомандировано й поставлено в старе становище, яке було ще в часах дореволюційних. Я всеж таки мав час кілька разів відвідати наші гарматні кадри. Інтелектуально й фахово вони стояли дуже високо. Що-ж до свідомости національної, то треба було бажати більшого. Але як люде культурні, вони хутко надолужували й цю хибу. В особі начальника артилерії корпусу, полковника Пашенка (старшого), наші гарматчики мали доброго національного провідника й досвідченого інструктора.

Гарматчики були розташовані в касарнях, де ще за час війни була розташована піша військова старшинська школа, начальником якої був відомий в російській армії автор тактики — полковник генштабу Анісімов. Присутність цього видатного теоретика в нашій залозі, коли необхідно було витворювати й нові підстави характеру теоретичного, була прийнята всіма з повним задоволенням.

Взагалі з погляду користи для справи, можна з повною відповідальністю сказати, що вищі керівники військової справи зібрали у Полтаві серйозні інструкторські сили, які без сумніву виконали-б з часом поставлені перед ними завдання. А присутність певного кадру національно свідомого елементу серед старшин, на тлі лояльності до українського визвольно-державницького руху, відкривала перед нами сприятливу можливість для вціплювання і їхнім частинам певних національних ідеалів.

Ще до мого приїзду до Полтави, в дивізії були організовані курси (певно з ініціативи цього національно свідомого ядра) українознавства, а зокрема багато уваги було звернуто на вивчення української мови. Час-від-часу відбувалися виклади і для цілої полтавської залози.

По малу навіязувалися знайомства й з місцевим громадянством так, що коли ми згодом зробили у себе виставу

(„Наталка Полтавка”) — то знайшлося й кому грати й кому подивитися.

В Києві не дуже поспішали з статутами в галузі фахового навчання військ, а тому мені прийшлося при собі скласти комісію, яка визначила-б еволюцію у військовій справі. Взагалі мені, як спостерігачеві периферійного життя, здавалося, що темп праці не відповідає потребам моменту. Особливо морока була з матеріальною частиною справи, а з окрема й з ремонтом касарень. За революції в них міцно отаборились кольосальні як малі поросята, шурі, які до того розбещились, що не звертали жадної уваги на людей, а по воду ходили цілими табунами повз вартових, які не наважувались їх навіть зачіпати.

В червні ми всі склали присягу на вірність Українській Державі й Гетьманові — одні щиро, а другі з переконання, що цього етапу в розвитку української державности не можна обминути. Генерал Слюсаренко в своїй промові вияснив своє розуміння справи, що присягою Українській Державі, присягає майбутній наймогутніший складовій частині Росії. Як я зазначив вище, на початках гетьманату, я був у деякій мірі в опозиції. Коли вияснилось, що моє призначення буде оформленим, я конферував з секретаріатом партії самостійників. Статут регулярної армії не дозволяв брати участі її членам в політичній роботі, бо я хоч і був у партії, але був, так би мовити, її партизаном.

Секретаріат знайшов бажаним моє перебування в армії й погодився з моїми поглядами на ролю командного складу служити загально-національній справі, полишаючи політичне заступництво армії військовому міністрові. Цей погляд я проводив й в своїй дивізії на Полтавщині; тому то я вважав потрібним zareагувати на промову команданта корпусу, хоч і шанував його, як фахову силу й як людину високих моральних якостей. При своєму поздоровленню командир корпусу, я знайшов потрібним натякнути старшині, що присягаємо на вірність нашій національній справі. Повторюю, що формування наших частин, зрештою хоч і в матеріальній біді, йшло порівнюючи добре. Пошкодив нашій праці, і то ґрунтовно, міністерський наказ, який принцип морально-національний що до старшин, поставив після принципу фаховости. На підставі цього наказу більшість нашої патріотично настроєної молоді, замість того, щоб бути командированою до шкіл, була попросту викинута на брук. Я числив своїм обов'язком рапортувати начальству, про те, що з цього повстане велике лихо, що міністерство робить кривду людям.

Правда, згодом був винайдений доцільний вихід, але на жаль з великим запізненням, коли всі ці вигнанці поробились вже тайними провідниками революційно настроєних частин населення. Це було друге відродження козацтва

на Україні. Козацтво, як в інтелігентських, так і в ширших масах населення, лишило по собі чарівні спогади. З іменем козака сполучалось поняття лицаря-велетня, патріота й заступника слабих і покривджених. Не диво через те, що з початком революції 17. року, почався на Україні грандіозний, по своєму розмахові, козацький здвиг, який пішов під прапором вільного козацтва. До організації В. Козацтва прикладали рук й деякі з наших дідичів, які пізніше війшли в кадри гетьманців. Він зрештою прийняв цілком організовану форму й одержав в свої провідники командира 31. арм. корпусу генерала П. Скоропадського. На жаль ініціаторам не пощастило скерувати рух у здорове річище — більшовизм і там знайшов собі ґрунт. В боротьбі з червоною армією козацтво показало себе слабим. Поодинокі куріні — Слобожанський, Гайдамацький й інші, були рідкими винятками, що спільно з студентськими курінями прикрили своїми рядами відступаючі на захід України уряди. При повороті Центральної Ради з Житомира до Києва, вже ніхто не думав про відновлення Вільного Козацтва. Прихильники його по більшості війшли в склад Запоріжців, що як вповні організована частина, стояла на той час на охороні північно-східних кордонів.

При гетьманаті поруч з плянами реорганізації армії — стало на чергу питання про відродження на Україні козацтва вже як стану, чим воно ґрунтовно відрізнялось від Вільного Козацтва, більш подібного до Галицьких Січей, або Чехословацьких Соколів. В червні була організована генеральна Козацька Рада, а в серпні пороблені й перші призначення кошових отаманів. Один з них — полковник Козинець — як кошовий Полтавщини в справі свого уряду, з'явився був до нас.

Відвідуючи мене, він просто захопив мене козацькою справою. Та воно й не диво, бо в роді нашому ще живі козацькі традиції (мій дід був осавулом Дунайського 2. полку). Він намовляв мене пристати до цієї справи і обіцяв висунути мою кандидатуру на кошового Катеринославщини. Я вагався. Забагато вже було витрачено енергії на 11. дивізію: справа ось-ось закінчувалась в своїй організаційній формі. Нарешті добалакались до того, щоб представити цю справу на вирішення гетьмана.

Запросив він мене тоді і на їх збори селян, що заступали різні повіти Полтавщини. Хоч це був вже другий рік революції, але надто ще помалу просякали істоту нашого заможнього господаря-селянина її провідні ідеї. Посувати їх на справу, що мала підпирати добробут загальний, визначало зворот до старого, бо в розумінню широких мас увесь зміст революції полягав у тому, що всі обов'язки належало здати до архіву. Авдиторія оживлювалася лише тоді, коли ко-

шовий говорив про те, що буде дано. Але певні успіхи полковник Козинець всеж таки осягнув, граючи більш на образах старовинної козащини — убранню, праві на зброю і таке інше.

Позитивною стороною козацтва було те, що воно набирало яскраво національних барв. Досить перерахувати прізвиська деяких кошових отаманів, щоби погодитися з тим, що гетьман передав цю справу в руки тих, яких болів успішний перебіг національної революції: Гоголь-Яновський — полковник гвардійської артилерії одержав Херсонський кіш, Омеляновяч-Павленко молодший, командир Лубенських гусарів — Харківський, полк. Козинець — Полтавський. Імена послідуєчих кандидатів також говорили за позитивний напрямок праці.

За козацьку раду можна було-б сказати, що за винятком кількох солідних сил, на загал вона була за слаба, а в бою з міністерством — не могла здобути рішучих вислідів.

У мене з дня на день міцнішало бажання прикласти й свої сили для відродження нашого козацтва. Спогади про перше моє перебування на Катеринославщині були добрі й до нового повороту на Запоріжжя я ставився дуже прихильно. За дивізію я був цілковито спокійний. Вона переходила до рук такого випробованого вояка, яким був полковник Базильський. 11. дивізія могла стати дійсною українською військовою силою.

Розділ Х.

(Побоювання адміністрації перед можливими розрухами в губернії. — Нарада при участі військових. — Вбивство Стешенка. — Національна маніфестація).

У вересні, як і в попередні місяці на Полтавщині, був святий спокій. Так мені бодай здавалося. І я був дуже здивований, коли одержав таємний припис командира корпусу прибути на довірочне засідання, що мало відбутися в кабінеті губерніяльного підстарости Ноги. На протязі всього трьохмісячного перебування на Полтавщині це була перша нагода до безпосередніх зв'язків з вищими адміністративними чинниками Губернії.

Справа полягала в тому, що адміністрація побоювалася за протидидичівський рух, що почасті розпочався вже на Київщині та Харківщині, в наслідок революційної агітації, а ще більше в наслідок безглуздої економічної політики самих дидичів. Гетьманат почав почувати небезпеку. Де-не-де по-

чалися й збройні виступи. Перепадало часами і Німцям, що тоді надто ретельно обстоювали свій престиж й залізною рукою спиняли всі прояви революційного руху.

На цій нараді я почув між иншим надзвичайно тверезий голос — одного дідича, на жаль, не памятаю його прізвища. На мою думку він дивився в саму глибину справи. Риба від голови починає тхнути — говорив він. Треба нам поспішати з земельною реформою, бо соловія байками не нагодуєш. Підстароста Нога був типом адміністративного крутія. Одповідав неясно. Почасти погоджувався, почасті ні...

Результат наради: вимога до кадрів, щоб були завжди на поготівлі і могли прийти на допомогу адміністрації на випадок якихнебудь заворушень. Це був одинокий випадок, що сколихнув наш спокій. Він скоро забувся і дні за днями йшли своєю чергою. Як грім в ясний день, прозвучала у нас звістка про вбивство бувшого генерального секретара освіти на Україні—Стешенка. Полтава використала цей випадок, щоби показати свої патріотичні почуття, які декому здавалися вже надто приспаними. Похорони обернулися в величаву національну маніфестацію. На знак національної жалоби труну після козацьких звичаїв покрили „червоною китайкою”, службу Божу правили по українськи. Любов і пошана до покійника зібрали Полтавщину довкола труни небіжчика-людини, одиноким гріхом якої, здається, й була невсипуща служба своєму народові.

Особисто я з усім своїм штабом взяв участь в жалібному поході, бажаючи тим підкреслити, що й залога поділяє сум громадянства, що густими лавами провожало покійного до місця останнього спочинку.

Поза тим під час мого перебування на Полтавщині, національний пульс бився десь по хатках. Трохи сильніше давав він себе відчувати в чинности міської „Просвіти”. Два-три маленькі покої, правда чепурно прибрані, самі говорили за розгін праці. Вистави відбувалися в прекрасному театрі та музеї, що були пихою місцевого громадянства.

Згадаю ще про кадетський полтавський корпус, в якому український рух здавна стояв дуже міцно. Старші класи цього корпусу, коли Полтавщина була перед загрозою большевицької окупації, не спинилися перед труднощами мандрівного життя, а майже цілком з міста виступили разом з лавами наших військ. Так я напевно знаю, що в кінногарматному дівізіоні полковника Алмазова, в батареї сотника Чернишина, було до 25 юнаків — бувших кадетів Полтавського корпусу.

В році 1929. я зустрівся з деякими з них, як з студентами на високих школах ЧСР.

Розділ XI.

(Серпень 1918. Мої вражіння з подорожі по центральній частині України. Київ переживає нову весну. — „Гості” й меншості підносять акцію за заховання „единства русской культуры”. — Організації в протибою. — „Шептуни” при праці. — Візита у гетьмана).

Авдієнція моя у гетьмана ще не була остаточно визначена й через те, вільний від безпосередніх службових обов'язків, я несподівано для себе, вперше від початку революції, знайшов час для хвилевого відпочинку. Я рішив використати його, щоб зорієнтуватися в політичному житті України, тим більше, що перші вражіння з подорожі до Києва казали мені, що у нас сталися поважні зміни й при тому в бік порядку. Повними грудьми всмоктував я в себе ці новітні, такі відмінні від минулих революційних подій вражіння: мені здавалося навіть, що ми переходимо нарешті до конструктивної праці.

У Києві, в розмовах із старшинами, що ближче стояли до військового діла, довелося мені почути, що властиво Німці стояли на перешкоді нормальному розгортанню армії; вони виправдували своє домагання тим, що не прийшов ще час, що розпропагандовані маси ледви будуть в стані знести потрібний військовий режим. Певні непорушності своєї військової міці, Німці вважали свої сили на Сході Європи вистарчаючими для того, щоби бути й тут панами ситуації. Одначе друга Марна, Макензеніві невдачі на Балканах дали можливість урядові гетьмана змінити погляди Німців на військове діло на Україні і вкінці, правда, з великим запізненням вони дали згоду закликати молодь під прапор. Казали, що в листопаді мав бути оповіщений перший зтяг рекрутів, щось коло 80 тисяч (до 60 тисяч уже малося), а в березні 1919. р. другий в 140 тисяч. Таким чином на весну 1919. р. під боеві прапори України стала-б 300 тис. армія. Були і інші новини. Так, на початок жовтня заповіджено відкриття Українського Університету, а в листопаді — Української Академії Наук (професори — Багалій, М. Петров, А. Кримський та Смоль-Стоцький мали бути першими академіками). Мій співробітник по Катеринославщині, проф. Біднов разом із проф. Огієнком виряджалися до Кам'янця підготовляти організацію Кам'янець-Подільського університету і т. д. Такі потішаючі інформації могли лише зміцнити в мені свідомість необхідности співпрацею скріпляти позицію Українців гетьманців, особливо в їх змаганнях налагодити стосунки з нашим опозиційним табором, до якого симпатії мої були незмінні.

Однаке при частіших відвідинах Національного Клубу я спостеріг, що під цим зовнішнім гараздом у місті йшла

глуха й завзята боротьба. — Малоросійський табір назадників, що на той час сильно підсилив себе втікачами з большевицької Росії, висунув на порядок денний питання про необхідність забезпечення на сході „единства русской культуры”. Тоді-то Українці гетьманці, а також поступовці, які в більшості по своїй минулій політичній кар’єрі належали до табору так званих культурників, підняли кинуту рукавичку і повели жваву контр-акцію; революційна демократія її підпирала. Українці поступовці, позбувшись впливів в офіціях, використовували для своїх протиакцій громадські, культурні й приватні установи. На початках серпня ця боротьба дійшла вже до свого вершка. Мені тяжко тепер пригадати всі подробиці цієї боротьби, що мала початки свої на катедрах високих шкіл, в найліпших аудиторіях, а потім переходила в установи меншої ваги, а врешті в хати, на вулицю, де часто-густо набувала й примітивних форм. Напружена атмосфера захопила й мене. З цими подіями в мене сполучаються згадки про певні епізоди, які при інших обставинах могли б викликати у слухачів лише добру усмішку. Так, наприклад, з уст поважних офіцерів можна було чути вираз: „Залізяку на пузяку — геп”, якою підкреслювалася бідність української військової термінології. Українці не мовчали, а відповідали виразом із Петрового статуту: „От матушки земли до могучего плеча шарахні” і т. д. А ось ще згадка, я сам був свідком досить пікантного на той час „дівертисмента” в одному, дуже поважному в Києві домі панства Д., куди мене привели дивні спільні знайомства. Один прихильник „единства культуры” за грою в карти на потіху деяким гостям називав „даму” — „дівчиною”, „валета” — „хлопцем” і т. д., аж поки господар йому не вказав на те, що між присутніми є й Українці. Хам (нехай буде пробачено мені за цей сильний вираз) боронив себе тим, що він властиво проти „шевченківської мови” нічого не має, й що... Зайвим є пригадувати, що йшло далі, бо це було таке стереотипове.

Років три пізніше, вже тоді, коли автора цих рядків доля загнала в Берлін, про це довідався й господар згаданого вище дому, який тоді мав на одній із головніших вулиць Берліна гарну книгарню. Він вважав за свій обов’язок запросити мене до своєї хати. На це побачення запросив він також і всіх своїх службовців, між якими були вищі старшини. Вони спершу згодилися, бо знали мене добре особисто, але змінили своє рішення, коли довідались, що господар і його родина будуть вшановувати мене не лише, як доброго знайомого, але й як бувшого командуючого українською армією. Тости господаря за українську державність, може не в такому великому товаристві, як проектувалося, — зясували мені, який значний поступ на рік 1920. зробила українська ідея і в тих колах, що давніше ставилися до неї хоч і льояльно, але з певним застереженням.

Але вернімося до нашої теми...

Як я вже зауважив, на вулиці, в хатах, в пресі — всюди йшов бій „за культуру“, бій немилосерний. Особливо завзятий був він у пресі; ніде правди діти, русофіли мали такі поважні сили, як Шульгина, славнозвісного фелетоніста О. Яблоновського й інших, за якими стояли такі корифеї літератури, як „наш“ Короленко; всі верстви втяглися у вир боротьби.

Не важко собі уявити, яка вдячна була подібна атмосфера для праці, так званих „шептунів“. Чого тільки не доводилося наслухатися: „Гетьман накладає з Москалями“; „Як будете в кабінеті гетьмана, то будьте обережні, звертайте увагу на заслону“; а чому — питаю і замість відповіді велеловна усмішка... Правда, були й інші чутки, що зміцняли режім і популярність гетьмана. Оповідали, наприклад, про гостру резолюцію-догану — Гетьмана на звіті одного генерала, що й на другий рік революції вперто продовжував уживати російської мови, але вони якось губилися в масі інших.

Під оглядом військовим Київ у цю добу був дуже цікавий. Так, крім сталевих шоломів німецьких вояків місто було повно молодих сердюків та офіцерів „Южної Армії“. Значне побільшення останніх зясувалося зривом переговорів з Совітами. Переважна більшість цих офіцерів втратила всі свої боеві вартості; перерву в революційних подіях вони вважали початком реакції, часто бешкетували й самі власними руками рубали гиляку, на якій гостинно їх умістив гетьманський уряд. Нема чого дивуватися, що свідоме національно й здавна гостинне населення міста їх просто ненавиділо. Мені самому, як мало поінформованому в доцільності і державній необхідності цих формувань, теж здавалося, що уряд цими формуваннями сам же собі лише ускладнює ситуацію. Це була гра з вогнем.

До того-ж було вже доведено й не раз (у Києві, Одесі й ин.), що ці сурогатні організми нездатні ставляти опір солідному ворогові. Що до сердюків, то тут до оцінки треба підходити з зовсім иншим мірилом. Властиво була це колишня гвардія, якій бракувало хіба ще загартованих традиціями кадрів. Це не значить, що там не було боевих старшин, навпаки, але цього ще мало: — співжиття, спільні переживання критичних моментів врешті сприяють витворенню в частинах військового духу, в якого основі все повніше лежить ясний і сильний своєю очевидністю національний ідеал. А на все це потрібно часу, або безмежно фанатичної віри мас у свої ідеали, й..... — вождів. Хто хоче других запалити, мусить сам горіти.

Позатим — то було військо українське, добрі паростки, з гарними перспективами.

В самому Києві сердюки мали симпатії, їх молодеча пісня, завзята постава всім були до вподоби. Особливо елегантно виглядав Кінний Сердюцький полк артилерії та кінний дивізіон полк. Аркаса. Наскільки я собі схоплював провідну думку генерала Рогози, сердюки мали відіграти роль візиря для інших військових організацій, розміщених по губерніях.

З розмов, яких я відбув чимало (і які відрізнялися одна від другої в прогностиці) я все ж таки міг зробити висновок більш-менш задовольняючий, а саме: є бодай поверховий спокій — нервам даний часовий спочинок. В царині зовнішніх зносин — наш престиж за кордоном піднявся. Дон та інші наші сусіди, між якими була й Польща, усталили з нами приязні відносини. Разом — на Сході Європи Україна веде перед.

Використовував і я цю оазу для відновлення старих знайомств та придбання нових звязків з людьми, яких революція винесла на поверх.

Наш клуб „Родина“ — на Пушкінській улиці — що на той час набув ролі української культурної фортеці, був добрим тереном для сходин людей найрізніших українських політичних переконань. Властиво на цьому терені не переставав більше, ніж деінде, триматися контакт, з гетьманцями українцями. Не здивувала мене пізніше зовсім звістка, що коли „добровольці“ російські стали панамі ситуації в Києві — вони не проминули нанести цьому осередкові не лише фізичну шкоду, але й образу. Перебуваючи в клубі, я бачив за спільною розмовою при одному столі політичних противників, бачив також, як у перервах до них з сусідньої кімнати (танцювальної салі) прибігали юнаки й дівчата в національних строях, що були ніби симптомом єдності, бачив це і став більше довіряти тим, які запевнювали мене, що ми напередодні певного політичного компромісу. Серед опозиції на нас, що заангажувалися в технічній співпраці з гетьманським урядом, починали дивитися, як на певний місток. Тимчасом життя йшло, приносило сторонам не лише рожі, але й колючки, які болуче вбивалися в національне тіло.

Під усіма цими вражіннями відвідую Генерального писаря Полтавця, прошу його прискорити мою авдієнцію, він обіцяє, а поки що розважає мене різними проектами уніформ; скаржиться, що в Міністерській Раді є й неприхильні до козацької справи.

Нарешті я на авдієнції у пана гетьмана. Це перший раз, коли мені прийшлося особисто бути йому представленим. Пан гетьман попросив мене сісти, а сам не зупиняючись ходив по просторому кабінеті; зупинявся він лише хвилиночку, коли очевидно хотів, аби я глибше порозумів його думку. Ось передо мною образково проходить історія козацького діла в революційну добу, особливо сильно виступають причини

невдачі Вільного Козацтва. Далі спиняється моя увага на відродженню козацтва вже як стану, як хліборобської, сильної й матеріально й мілітарно, кляси з яскравим національним забарвленням — в противагу до „Протофісу“, який почав бути сталою загрозою національній справі, став державою в державі. Далі гетьман говорив про те, що він вірить, що таке козацтво пройде в майбутню Державну Раду й стане основою права, праці й порядку. Я був цілком задоволений тим, що мені було сказано, висловив свою згоду співробітничати з гетьманом у його намірах й дозволив собі зауважити, що оскільки я знаю, умови Катеринославщини дозволяють поширити контингент козаків і в бік малозаможних. Я обґрунтовував гетьманові свою пропозицію численними ілюстраціями, які я здобув за свого першого побуту на Катеринославщині. Гетьман не спинив мене, скорше навпаки, корективи мої йому подобалися, він лише перестерігав мене, аби козацтва не засмічувати елементами хаотичними й хуліганськими.

Розмова з п. гетьманом була для мене міродайною: вона надала мені віри, що після зорганізованого здорової частини селянства може вкінці знайдеться скоро якийсь творчий компроміс; виросла надія на те, що п. гетьманові пощастить стати над трьома українськими напрямками, аби поставити їх міцним забором супроти Протофісу і зайців, які вже надто використовували гостинність гетьманської України. Гетьманський палац я залишив у доброму настрої; я вже не потребував більш себе інформувати; передо мною була нова справа, може найживіша для мене особисто, ніж усі інші, які я досі провадив. Я мріяв віддатися їй з найбільшою енергією, аби лише були бодай якібудь засоби та вистарчило часу, цього найважливішого моменту в боротьбі після волі до чину й ресурсів, який проте чомусь завжди в розрахунках стоїть на останньому місці.

Розділ XII.

(Згода з революційною демократією. — „Василь Вишиваний“. — Мій виступ з рефератом про Козацьку Справу перед заступництвом груп і партій попереджує щасливо подія 19 жовтня. — Зміни в методі праці. — Висновки з безпосередньої стичності з масами. — Над Катеринославщиною знову хмари).

Я ще в Києві застеріг собі право взяти з собою на Катеринославщину групу своїх молодих старшин, прихильних ідеї відродження козацтва, як стану, аби на початку своєї нової діяльності забезпечити себе персоналом для виконання служби інформації та звязку. А вже в самому Катеринославі я сподівався здобути перші необхідні старші кадри. Свою чинність на Катеринославщині я розпочав з того, що увійшов передовсім у сталий контакт з членами філії Націо-

нального Союзу. Сюди, як це я передбачав, входили мої старі знайомі, з котрими я рік тому приєднував Катеринославщину до України. Тепер у цій новій фазі розвитку революційних подій, справа полягала в тому, щоб в здобуту форму вкласти більший національний зміст — однією з ділянок нового завдання саме була праця над мілітаризацією позитивних, державно-творчих мас губернії.

Матеріальний бік справи був нашим слабим місцем, але коли ми переберемо спис видних діячів України, то побачимо, що у великому відсотку всі вони були з Запорозьких земель — брак матеріальних запасів надолужувано солідарністю та відсутністю між лідерами — доктринерів.

Я не буду перераховувати осіб, які відгукнулися на заклик допомоги мені — Кошовому — виконати своє нове завдання, бо довелосяб знову повторити ті самі імена й прізвища, біля яких формувався й розвивався український національний рух на Катеринославщині.

Хоч філія, як і цілий Національний Союз, були тоді ще в опозиції до гетьманського уряду, проте, очевидно з тих мотивів, що обидва табори мали тенденцію порозуміватися, мені з філії сказано, що я можу числити на її моральне підпертя. Найшов я справедливими їх зауваження, що мої інформації якось не зовсім вяжуться з дотеперішнім загальним станом річей на Катеринославщині. „Подивіться — казали мені — староста на кожному кроці здушує прояви національного життя, нам відмовлено матеріальних субсидій, з початком самої революції ми ніколи так бідно не стояли, не маємо ні клубу, ні взагалі навіть кутка, де могли-б зібратися. Залога теж у руках малоросів. Не знаємо, як у Києві, але на периферіях національне життя змушене піти в підпілля; під оглядом соціальним, внаслідок утисків, в масах шириться большевизм. Староста сам малосвідомий національно і звичайно малопоінформований, на прояви українського життя часто-густо кладе тавро большевизму...”

Повторяю, я не міг не визнати де в чому й правди, але для мене мусіла бути міродатною довірочна розмова зі мною п. гетьмана, тому по мірі своїх сил я намагався через свою особу провести психогічний місток від філії до гетьманського палацу, чинність якого я вже почав відріжнати від чинності Уряду, хоч справедливість вимагає підкреслити, що й там мали місце змагання між таборами.

Для моєї справи, очевидно, не міг бути байдужним склад і інтенції команди VIII-го Українського Стрілецького Корпусу, що мала місцем постійно Катеринослав. Тому дальший мій крок був усталити офіційні звязки, як з командіром корпусу, ген. Васильченком, так і генералом Діденком, якого мені рекомендували, як прихильника української національної ідеї. Одначе холодний, навіть трохи іронічний прийом у команді корпусу відбив у мене охоту поглиблювати мої

знайомства, до того-ж, трохи більше зорієнтувавшись в місцевих обставинах, я побачив, що в тому особливій потреби навіть і не було, бо я заприпитив, що розкішні й великі покої Потьомкінського палацу — місця постійо команди корпусу, були в занедбанню й мало хто їх відвідував... Керуючим осередком був скорше штаб XII-го Австро-Угорського корпусу, звідки властиво й виходили всі зарядження, навіть адміністративного характеру. Приводу на відвідини Штабу корпусу довго чекати не прийшлося. Необхідність рятувати від гострої кари кількох наших отаманів, прізвище одного з них я ще й досі памятаю — це був от. Воробйов, що надто не розраховали своїх сил, — привела й мене, за посередництвом поручника Чижа, до корпусу. Справедливість вимагає зауважити, що мої почуття, як Українця, в цьому штабі знайшли більший відгук. Може тут впливало й те, що до Корпусу належали наші Усусуси, на чолі яких стояла така особа, як полковник Вишиваний, який у всіх своїх поступованнях без застережень проводив яскраво українську політику. Я особисто познайомився з архикнязем лише на еміграції, до того часу не траплялося бути йому представленим. Моя думка, що зовсім не романтизм і не якісь особливі егоїстичні, політичні комбінації приваблюють до нашої справи полковника Вишиваного, а щось більше, й настільки істотне, що навіть наша мілітарна й політична поразка не зупиняє його при всяких можливих випадках виступати завжди зі своїм незмінним ад'ютантом, сотником Ларишенком в обороні нашої справи. Коли в Європі українство було синонімом „большевизму другого сорту”, — архикнязь завжди прикрашував себе нашою національною стрічкою. Полковник Василь Вишиваний і на Катеринославщині лишив по собі добру згадку і як людина, і як старшина, і як політик. То-ж — хоч і не зразу, але справа наших отаманів була знову взята під розгляд і закінчилася для них розмірно лагідно.

Одним із перших моїх політичних виступів на Катеринославському терені була доповідь перед заступництвом політичних і громадських організацій про козацьке питання. Після неї я мав на меті пересунути нашу справу з моменту інформаційного в стадію чинності. Доповідь припала саме на двацяті числа жовтня, то-б то скоро після того (19. X.), коли був намацаний певний компроміс між консерваторами-Українцями (не малоросами) й національною опозицією, внаслідок якого в Раду Міністрів увійшло кілька членів Національного Союзу, переважно з його правого табору, а саме: з партії соціалістів-федералістів — П. Стебницький, М. Славінський, О. Лотоцький та П. Вязлов; крім того український націоналіст з Полтавщини В. Леонтович. (Д. Дорошенко — вже був раніше). Ця подія для мене особисто була знаменною, вона, на мою думку, відкривала перед Україною політичні перспективи, відроджувала віру, що з днем

19. жовтня розпочнеться ера організації такого державного осередку, який краще, ніж досі, знайде спільну мову з державницькими елементами наших с.-д.-ів та с.-р.-ів, між якими я особисто знав чимало високопатріотичних громадян.

Мені здавалося, що спромігшися на цей крок з великим трудом, ми здобувалися на ситуацію, при якій можлива була успішна боротьба з нашими елементами анархічними (Махно) й антидержавними (большевики зправа й зліва). Рахував я також, що цим одночасно відкривалися гарні часи й для нашого козацького діла. З цими настроями і більшим моральним піднесенням я організував своє, зазначене вище, побачення з видатними членами губернії. У своїх проханнях я не обминув ні одної групи, яка претендувала на те, щоб бути державно-творчою, себ-то, від так зв. групи власників-хліборобів, аж до с.-р.-ів Українців. Реагували на мій реферат, який я закінчив читанням грамоти гетьмана, різно. Так заступник найзаможнішої групи власників підкреслив лише негативні риси піднятої справи і взагалі поставився до мого заклик до співпраці з упередженням. Натомість, заступники хліборобів-демократів гаряче підтримували нашу ідею, обіцяючи допомогу. Так само поставилися й інші групи та партії.

Тимчасом наші інформатори робили своє діло; помалу старшина почала вписуватися в козацькі реєстри — нас уже було скоро 60; явилася можливість подумати про перенесення праці на повіті.

Гальмувалася справа затриманням авансів, а час проходив, у повітрі став почуватися неспокій. „Брянський завод” — наш найбільш неспокійний осередок, ніби вулкан, знову почав хмуритися й сопти, викидаючи замість лави — „літаки” й проклямації. Та й у місті щораз частіше й частіше почали появлятися на мурах та парканах всілякі загрожуючі написи. Старшина козацька щоденно зносила мені ці тривожні новини. Мій висновок, що треба поспішати з нашою справою, приймається всіми радо; нікому нічого закинути не можу: всі без жадних засобів виявляють максимум охоти, видно, що діло козацьке їм любе. Рішаємо виступити з першим нашим ширшим вічем у Новомосковську, бо полеві праці вже наприкінці. Мобілізуємо всі свої найкращі сили, аби при першому виступі бути щасливими. Їдемо. Збори відбуваються в Земському домі при численному заступництві селянства з усієї наміченої мною будучої Козацької полкової Округи. На самих Зборах ставимо собі завдання: інформацію, збудження зацікавлення до нашого діла й нарешті закладання ініціативних гуртків, що, як козацькі бекети, покрили-б собою увесь повіт.

Наші сили поділяємо на два табори — одні ведуть збори, другі працюють між делегатами, аби влучніше намітити собі місцевих робітників; сам я тримаюся позиції офіцій-

ного заступництва Козацької Ради. Ці збори були для мене знаменними — вони були показником настроїв більш-менш поміркованої частини мас, які всеж терпляче вичікували обіцаних реформ. Довший час аудиторія мовчки слухала наших інформацій про недавні минулі спроби відродити козацтво, а пізніше й заклик до зборів — уважати нас тими, які з наказу гетьмана прагнуть в майбутньому стати на захист інтересів ширших селянських мас та організованим способом здобути для нього так довго очікувані реформи. Спочатку аудиторія слухала мовчки, опісля прийшли скарги на місцеву владу, а ще згодом до президії почали поступати найрізноманітніші побажання; картина зборів змінилася. Забираю знову голос і в імені Козацької Ради зясовую делегатам, що державна машина не йде так скоро, що треба потерпіти, що гетьманові дорогі інтереси передусім тих, які знають, що таке тяжка праця, що права й обов'язки йдуть в парі і т. д. і т. д. „Дай то, Боже” — чується з різних боків. Збори закриваю. Поспішаю до Катеринослава, аби скорше зреферувати в Києві свої враження; висловлюю в центрі думку, що час не терпить, треба прискіпити з реформою, аби не перетягнути струни. Члени Національного Союзу знаходять мій крок практичним.

Ці збори показали, що робота з ширшими масами покищо ще не на часі, треба попередню методу змінити на може менш ефективну, але певнішу — добір членів по одному навколо відданих козацькому ділу старшин. Ясно, що при подібній методі ми не могли вже числити на матеріальну підтримку з місць, а тому момент одержання грошових субсидій стає для доброго перебігу справи найпекучішим.

На мою повторну доповідь з Києва мені пишуть, що самі поспішають, але перешкаджає міністр внутрішніх справ, при цьому додається, що на мене в гетьмана є чимало донощицького характеру скарг, але гетьман, мовляв, не звертає на них уваги...

З початком листопаду не зважаючи на обмаль засобів, старшина козацька працює з запалом; вона своїм ентузіазмом захоплює молодь, а такі здібні старшини, як Самоніси (з Гуцульщини) здобувають навіть поважні результати і в масах. Проте загальні обставини погіршуються. В губернії явний неспокій, відчуває це й військова команда Катеринослава. Полковник Штабу, заступник начальника — не ховає від мене критичності ситуації, але певний себе: „Здушимо” — каже він, — „в крайньому разі пробемось на Дін”. Ось, думаю, початок банкруцтва — прямий вислід національної індеферентності! Нас-же — козаків ще мало, у нас усе ще в проєкті, а хуртовина не за горами. Раптортую ще раз до Козацької Ради й прошу негайно докласти мій звіт гетьманові.

Дрібний на вигляд випадок, але змушує нас задумати-

ся. Підчас службових засідань Управи Коша у вікно нашої кімнати кинуто каменюку. Хто це міг зробити?

Катеринослав уже в поготівлі; він замкнувся сам у собі, як перед хуртовиною; життя в місті кінчається значно вчасніше, як звичайно: видко, що революційний досвід не проминув для мешканців даром.

Певно, в новій боротьбі за владу знову більшість їх лишиться на боці, стане тереном для активніших угруповань, буде використана всіма таборами, але...

12-го одержую з Київа одночасно дві новини: одна, що на моє ім'я переведено сто тисяч гривень, а друга — наказ негайно прибути до Київа. Нашвидку все упорядковую, передаю уповноваження та гроші мійому заступникові, а сам увечері з одним старшиною вибираюсь до Київа. Ніч. Вдень спочатку їдемо без затримок, але ось так коло 3-ої години наш поїзд зупиняють, відводять на бічну колію. Інформуємося. Повстання. Поїзд не може рушити далі...

Розділ XIII.

(Обстановка, на жаль, не сприяла успішному розвитку козацького діла на Катеринославщині. — Моя остання подорож до Київа і відвідини гетьмана).

І на початку листопада, коли наш політичний горизонт почав знов укритися хмарами, — старшина козацька продовжувала, вже на місцях, енергійно нашу роботу. Вона намацувала собі стежки, творила по оселях козацькі гуртки, а декому, як наприклад, старшині Самокішові (з Гуцульщини), в цьому щастило — доносив, що він мріє вже про ширшу козацьку організацію. Присяга на вірність гетьманській державі з одного боку, а з другого — грамота-відозва Гетьмана, направлена на самоорганізацію тої маси, що була вихована на мозолистій праці й що в певному класовому компромісі шукала виходу зі становища, — були тими вихідними політичними позиціями, з яких козаки провадили свою справу. То були люде молоді, енергійні, палкі патріоти.

Проте ми входили в добу, коли події йшли значно прискореним темпом. В губернії відчувався неспокій, про що я одержую з місць сталі відомості. Аби зорієнтуватись, поспішаю сам до „Потемкінського палацу“. Полковник генштабу, заступник начальника штабу корпусу, не заховує від мене критичности ситуації, але в собі певен. „Задумимо — каже він — в крайньому разі пробемось на Дін“. Ось, думаю, початок банкруцтва — прямий вислід національної індиферентности команди! А ми?!... А що у нас?!...

— Нас козаків ще обмаль. У нас все ще в проекті. А хуртовина вже не за горами. Рапортую ще раз до Козаць-

кої Ради і прошу на цей раз негайно передати мій звіт гетьманові. Поділяючи назагал роботу відпоручників гетьмана в ділі організації козацтва, я приходжу до одного висновку, що не числилося з моментами психологічними.

Наші козаки піддаються настроям. Можливо, що як діти села, вони краще за нас підхоплювали, що вхід в гру „третього” буде для нашої справи згубливим, та що це нове завдання для нашого села буде надмірним. Вони добре знали, що гасло: „вся влада совітам” з большевицького „капоніру” в Києві, мирової делегації — знаходило собі живий відгук і в анархо-большевицьких елементах сіл та фабричних районів України.

Що ж до мене, то, як це викладено вище, — процес большевизації певної частини має на Полтавщині, за спеціальною технічно-військовою працею, — пройшов поуз мене, але зате тут, у Катеринославщині, коли мене істотою козацького діла поставлено просто до мас, я змушений був числитися з психологічними моментами, — я мусів надолужити згублений час і все добре проаналізувати.

12-го з Київа одержую одночасно дві новини: одна — що на моє ім'я переведено 100.000 гривень, а друга — наказ мені нагло прибути до Київа. Нашвидку все упорядковую, передаю уповноваження на гроші моєму заступникові, а сам увечері з одним старшиною вибираюсь до Київа. Ніч. Вдень спочатку їдемо без затримки. Але ось так коло 3-ї години на ст. Кременчук наш потяг зупиняють і відводять на бічну лінію. Інформуємося. Стаційні службовці кажуть — на Україні повстання. Потяг не зможе далі рушити...

Мій старшина для доручень, якому я дав наказ докладно розвідати мені справу наглого спинення руху потягів, вернувся до мене з низкою новин. Важнішою поміж ними була — універсал до народу українського — за підписом Головного Отамана Повстанчих військ С. Петлюри. В цьому документі¹⁾ виступ умотивовується так: „По постанові Директорії Скоропадський оголошений поза законом за утворення ним злочинства проти Самостійности Української Республіки, за знищення її вольностей, й т. п...”

Признаюсь, що це було для мене повною несподіванкою. Я рішаю, що за всяку ціну треба отримати обіцяну мені авдієнцію у п. гетьмана й тільки після того вже зайняти власиву позицію.

Як комендант військової частини, що була лише в первісній стадії формування, я ще не міг мати впливу на події. Через те я намітив собі завдання зробити спробу прорва-

¹⁾ В американській „Свободі” В. Кедровський у своїх споминах наводить повний текст, а також говорить докладно про обстановку, в якій видано цей документ. Матеріал цікавий, що змальовує всі деталі його появи.

тись у Київ і таким чином виконати припис. Тим більше, що тут була зачеплена і моя особиста амбіція, бо згідно з прийнятими в козацтві правилами, за мене ручилися два члени козацької Ради. Тимчасом на нашій станції йшло нагромадження потягів. Прийшов й поспішний потяг з півдня — з Севастополя, до якого був причеплений міністерський сальон-вагон. Я вдруге посилаю свого старшину, щоб здобув інформації. На підставі цих доповнюючих інформацій довідуюсь, що в сальон-вагоні, який також затримано, вертає до Києва з Ялти Голова Ради Міністрів Лизогуб, який в свою чергу, як тільки довідався про мою присутність на станції, висловив побажання мене бачити. Начіплюю зброю і поспішаю до його вагону. Міністр назовні захоче повний спокій: ні тіни переляку ні в поставі, ні в голосі, ні в рухах. „Скажіть, генерале, в чому справа?“ Коротко рапORTую: „Розповсюджена звістка, що гетьман видав акт про сфедерування України з Москвою. Національний Союз уповноважив Директорію в складі В. Винниченка — голови, проф. Ф. Швеця, адвоката О. Андрієвського, залізничника А. Макаренка та С. Петлюри, останнього в ролі Головного Отамана, підняти збройне повстання проти гетьманського уряду“. На свій короткий звіт чую репліку — мов би про себе — „Коли-б я був у Києві, цього не сталося-б“!. Не знаючи всіх таємниць в змаганнях, які особливо в останній півмісяць точилися навколо булави, — я промовчав. Голова Ради Міністрів запитує мене: „Ваша думка? — Як розвинуться події?“ Відповідаю: „Тимчасом карта урядова буде бита. В цьому для мене немає сумніву“ і я поділився своїми враженнями з місць.

Які пригоди чекали далше Голову Ради Міністрів і чи пощастило йому прорватися до Києва та прийняти участь в змаганнях за владу — не знаю. Що-ж до мене, то досягнув своєї мети. При першій же можливості я направився до гетьманського палацу — бувший дім київського генерал-губернатора. Це вже не було так легко, як раніш, бо Київ оголошено на військовому стані, а той район, де був гетьманський будинок, був щільно зачинений для руху. Всі магістралі до нього були перетяті козлами й колючим дротом, за якими було видно мішані українсько-німецькі вартові бекети. Через низку бекетів, вартових, старшин для доручень я досягаю своєї мети: — Я в гетьманському палаці, у вітальні, де зауважую передовсім зменшений пульс життя. Мене довго не затримують і проводять до кабінету гетьмана. Як і в перше моє побачення, він привітливо просить мене зайняти крісло. Жадних змін у ньому не помічаю, навіть назовні. Та-ж сама чорна черкеска з хрестом св. Юрія й кинджалом при боці. Сиджу й уважно вслухуюсь в гаряче й довге оповідання гетьмана про події останніх тижнів: про „угоду 19 жовтня“, відкриття стосунків Винниченка з совітами,

перспективи на думку гетьмана від цих „порозумінь” для української державности і т. п.

Наприкінці гетьман поцікавився моєю думкою що до того, як розвиватимуться події. Я не вважав можливим заховувати свої побоювання. Карта бита. Немає сумніву, що більшовики й малороси скористають з цієї нової завірюхи, а у нас елементу зреволюціонованого і здеморалізованого — хоч греблю гати..... Хазяї-хлібороби — пасивна маса. Їй бракує динамічності. Козацтво в гру не увійде, бо не зможе. Власники й ПРОТОФІС — ахілева пята гетьманського діла — прекрасна тема для демагогії. Закінчив я свою аналізу думкою, що змагання уряду приведуть лише до зайвого пролиття крові, та проханням відпустити кошових до дальшої служби, хоч у повстанчому, але українському війську, мотивуючи це тим, що нас, старших людей-вояків, які безкомпромісово вірні українській ідеї, зовсім обмаль.

Гетьман оповів мені, що робить заходи направити справу й що коли його спроби не приведуть до добрих наслідків, про це мене повідомить. „Почекайте ще два-три дні” — були останні слова гетьмана, які я запам’ятав назавжди.

Потім мене запрошено на сніданок, де я був представлений усій родині гетьмана. Велика їдальня була повна гостей, поміж ними були й старші старшини Німці; в підлеглих їм частинах, як то відомо, владу помалу перебирали вже також солдатські комітети. Але у цієї нації все приймає якусь іншу, своєрідну форму, що робило й цю страшну пошесть переможених армій менше шкідливою, бодай що до заховання старшинських кадрів армії. Я не примітив, щоб старшини Німці, поміж якими були й люде „блакитної крові”, були надто стурбовані, хоч їм не гірше, ніж нам, були відомі короткі розправи солдатських комітетів зі старшинським корпусом бувш. російської армії. Розвиткові панічних настроїв перешкаджала віра в національний розум, в німецьку систематичність.

Розділ XIV.

(Аналіза і перспективи).

Нема сумніву, що обидві сторони, се-то Українці-гетьманці й Українці-соціалістичні групи, розуміли, що внаслідок радикальних змін у світовій рівновазі, як прямий вислід програного Німцями генерального бою в світовій війні, з одного боку, а з другого — скріпленням комуністами своїх позицій на південному Сході — українська справа стає раптово ще під більшу небезпеку, чим то було на весну того-ж року. Ми вже вище говорили, що самий прихід консервато-

рів до влади (в лавах яких були самостійники з давніх часів) був зв'язаний з надією їх, що з більшою організованістю нашої держави, як під оглядом економічним, так особливо і мілітарним, пощастить здобути у Німців, на той час фактичних володарів країни, *більші політичні позиції*.

Але історія слідуючих днів показала, що політики доброї волі були ще у нас рідким явищем. Зусилля їх розбилися об наші смертельні гріхи: заздрість, персональну амбітність, стремління — тактичний момент, за браком віри у власні сили, обертати в орієнтаційний, зловживання друкованим словом (гріх може найбільший при низькій політичній освіченості мас), нерозуміння лідерами того, що давати складні завдання масам, які щойно починають жити політично, рівнозначне навмисному розбиттю сил і т. д., а головне — невиправиме фантазування й будування справ на підставі знаменитого прислів'я: „якось то буде”, що мені особисто приходилось чути в хвилі кризи від найвідповідальніших наших політиків.

Таке відношення до справи й було тою вдячною передумовою для виникнення в пізніший час, зрозумілої після сказаного, туги молодих патріотів за „варягом” або „сильною рукою”, як висліду переконання, що нам не одужати од тих наших гріхів, бо проблема ця сполучена з перевишковою нашої інтелігентської верстви, яка в більшості виховувалася на російській літературі з її, здебільшого анемічними, героями. Через те, на мою особисту думку, доля наших начинань не стільки в людях, як у тих державницьких методах, в рядці яких держава скерує творчість індивідуальностей, а навіть рядового елементу.

З жалем мусимо ствердити, що процес удержавлення наших малоросів, під якими я розумію наших краяннів, прихильників рос. культури, або перебуваючих під гіпнозом ролі кольоса-держави, йшов надто поволі. Стара „закваска” — страти матеріальні та інші — грають в їх політичній нерухомості неабияку роль. Як раніш нашому лівому крилу, так пізніш правому, не все було ясно, бо коли й можна було говорити в 1918 році про поновлення інтеграційного процесу на базі славянської солідарності, заховання християнської моралі, утримання певних основ західньо-європейської культури — то лише навколо могутньої Київської Держави. Тому були більші реальні докази, з яких відмітимо бодай такі, як здібність мас до мозолистої хліборобської праці й до служби в війську, а головне — більша здібність такої частини мас користати з так званих революційних свобод; бо навіть мало-досвідчений соціолог на початках революції, коли ще не виявилися негативні впливи на маси „фронтників”, зміг би в загальних масах намацати верству, реорганізація

якої під оглядом морально-економічним та мілітарним дала б вихідну позицію до нових форм суспільного життя.

Хто з командирів військових частин б. російської армії не підпишеться під рядками ген. Бокадорова (Вільне Козацтво), які говорять: „Громадное число пленных зависело, главным образом, от слабых качеств главного по численности людского матерьяла — великорусов“, або під схемою, що подає в своїй праці генерал Головин, яка також свідчить, що „Малороси (по номенклатурі автора праці) і особливо козаки давали (в світовій війні О. П.) найменший відсоток полонених“.

Історія революційних війн лише стверджує правдивість цих тверджень. Цілком зрозуміло, чому ген. Денікин, що вирішив „гордієв вузол“ розв'язати мечем, змушений був чіплятися України, козацьких районів та Сибіру, бо без цього для нього стався би сумний факт: генерал був би без війська, без матеріальних ресурсів.

Все це гетьманство зрозуміло, але воно сильно потерпіло передовсім од політичної нерухомости наших Малоросів, а ще більше від „гуманного“ відношення гетьманства до втікачів з обшарів, що були заняті радянською владою. Гетьманство, — що під своїми зовнішніми політичними формами поклало програму, яку схарактеризую реченням: „шлях до успіху в національній справі через християнську мораль, організацію продуцентів, міжклясовий компроміс, джентельменство, дисципліну, патріотизм та спеціалізацію в практичних ділянках державної і громадської праці“ — було цими елементами, яких саме закликано до ролі конструкторів-інженерів замало підтримане; під оглядом певних поступовань й провоковань є доведеним, що певна частина Малоросів з табору „неділимців“ поставила собі завданням використати час гетьманату й під захистом німецького багнета „зробити навіть саме ім'я Україна для нас ненависним“. Як психологічним рабам їм не було знайоме й почуття вдячності.

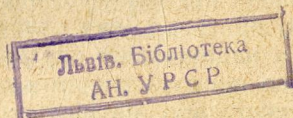
Особисто я не дозволяв собі виступати супроти тих наших федералістів (що орієнтувалися на схід, чи на захід), коли вони були в наших лавах, але інакше, як психологічними плазунами, не зміг би я назвати тих з них, які не маючи мужности, чи розуму здобутися на поширення в масах своєї позиції, кидають наші ряди й біжать до інших народів, аби за чужою допомогою помститися на своїх людях за своє власне убожество.

Завинила й чимало наша демократія революційна, яка вдруге (вперше за Центральної Ради) знов загрузла в моментах принципових. Компроміс не був їм по силах. Політики доброї волі й в цьому таборі пасли задніх.

Закони боротьби кажуть, що перша умова для успішного переведення її є лад — порядок у самій державі та

моральне піднесення. Це останнє, як прояв усвідомленого й визнаного вже й широкими масами бажання й необхідності усунути зі шляху нації чергову перешкоду, що заважає їй досягнути свою мету; — а друге, що її доповнює це те, що червоною ниткою тягнеться в творах президента Т. Г. Масарика й про що я нераз згадуватиму, що — необхідним „в боротьбі почуття брати під контроль холодного розуму”.

Гетьман не заставив чекати мене довго на розпорядження. Через генерального писаря я одержав повідомлення про те, що моє прохання прихильно полагоджено. Це для мене було ознакою, що ми взагалі напередодні ліквідації боротьби. Не криючись, сідаю в поїзд, їду в напрямку на Катеринославщину, щоб долю свою сполучити з тими, які розуміють мене з півслова, перед якими мені не доведеться зясувати своє поступовання, бо цінують мої може кволі і незграбні, може невдячні, але щирі змагання спинити даремне пролиття національної крові на потіху ворогам нашої Держави, які уважно стежили за всіма перепетіями боротьби.

1,92 (1986)

Р
Л 4497

ISI 44974